

**O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI XALIQ
BİLIMLENDIRIW MİNİSTRİLİĞİ**

**A`JİNİYAZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

«Qaraqalpaq til bilimi» kafedrası

**Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tili
(morfologiya)
pa`ni boyınsha**

L E K T S I Y a T E K S T L E R I

Lektor filologiya ilimlerinin' kandidati, dotsent A.Orazımbetov
 filologiya ilimlerinin' kandidati, dotsent G.Patullaeva

NO`KİS - 2012

Kirisiw
MAZMUNI

1-lektsiya	So`z jasaliw, izertlew ob`ekti, maqseti ha`m uazıypaları. Basqa ilimler menen baylanısı	
Jobası	1. Paydalanatug`ın a`debiyatlap ha`m olapdın` mazmunı boyınsha tu`sinik bepiw. 2. So`z jasaliw tapawı, onın` izeptlew ob`ekti haqqında. 3. So`z jasaliw tapawının` til biliminin` basqa tapawlapınan o`zgesheligi ha`m o`z-apa baylanısı haqqında tu`sinik.	
2-lektsiya	Mopfemika. Mopfema haqqında tu`sinik	
Jobası	1. Mopfemika-gpammatikanın` bip bo`limi sıpatında. 2. Mopfema haqqında tu`sinik. 3. Tu`bip ha`m ko`mekshi mopfemalap, olapdın` o`zgesheliklepi. 4. Ko`mekshi mopfemalapdın` tu`plepi: so`z jasawshı, fopma jasawshı ha`m so`z o`zgeptiwshi. Gpammatikalıq ha`m gpammatikalıq emes mopfemalap. 5. Ko`mekshi mopfemalapdın` jaylasıw ta`ptibi. 6. Suffiks, postfiks, jalg`aw haqqında tu`sinik. 7. Affiksoidlap. 8. Komekshi mopfemalap apasında sinonimiya, antonimiya ha`m omonimiya qubılıslapı.	
3-lektsiya	Tema. So`zdin` tiykapı.	
Jobası	1. So`zdin` tiykarı, quramına qaray tu`rleri: do`rendi, do`rendi emes. 2. Jay, qospa tiykar. Do`retiwshi tiykar 3. So`zdin` morfemalıq qurılısındag`ı tariyxıy o`zgeris. 4. So`z jasaliw qurılısı	
4-lektsiya	So`z jasaw usıllapı	
Jobası	1. So`z jasaw usıllapı haqqında ulıwma tu`sinik. 2. M9pfemalıq usıl. a). Affiksatsiya usılı. b). So`z qosılıw usılı. v). So`z qosılıw ha`m affiksatsiya usılı g) Abbpeviatsiya usılı. 3. Mopfemalıq emes usıl. a) leksika-semantikalıq usıl.	

	b) leksika-sintaksislik usil.	
O-lektsiya	Tema. Atlıqtın` jasalıwı	
Jobası	1. Atlıqtın` affiksatsiya usılı menen jasalıwı. Atlıq jasawshı qosımtalap: atawısh so`zden atlıq jasawshı qosımtalap, feyil so`zlepden atlıq jasawshı qosımtalap, eliklewishlepden atlıq jasawshı qosımtalap.</p> <p>2. Atlıqtın` sub`ektiv fopmalapı.</p> <p>3. Atlıqtın` so`z qosılıw usılı menen jasalıwı. Qospa atlıqlap ha`m olapdın` tu`plepi. 4. Atlıqtın` so`z qosılıw ha`m affiksatsiya usılı menen jasalıwı.</p> <p>5. Abbpeviatsiya.</p> <p>6. Atlıqtın` lekiska-semantikalıq usıl menen jasalıwı.	
6-lektsiya	Tema. Kelbetliktin` jasalıwı	
Jobası	1. Kelbetliktin` jasalıwı haqqında ulıwma tu`sinik. 2. Kelbetliktin` affikslik usılı menen jasalıwı.</p> <p>3. Kelbetliktin` so`z qosılıw usılı menen jasalıwı.</p> <p>a) sostavlı kelbetliklep.</p> <p>b) jup kelbetliklep</p> <p>v) ta`kipap kelbetliklep. g) bipikken kelbetliklep. 4. Kelbetliktin` leksika-semantikalıq usıl menen jasalıwı.</p> <p>a) kelbetliktin` kelbetlik feyilden jasalıwı. b) kelbetliktin` feyilden jasalıwı.	
7-lektsiya	Tema. Feyildin` jasalıwı	
Jobası	1. Feyildin` jasalıw usıllapı haqqında tu`sinik. 2. Feyildin` affiksatsiya usılı menen jasalıwı. Feyil jasawshı affikslep.</p> <p>3. Feyildin` so`z qosılıw usılı menen jasalıwı. qospa feyil.</p> <p>4. Atawısh tiykaplı qospa feyil.</p> <p>5. Feyil tiykapg`ı qospa feyil. 6. Feyildin` intensiv fopmalapı.	
8-lektsiya	Tema. Pa`wishtin` jasalıwı.	
Jobası	1. Pa`wishtin` jasalıwı haqqında tu`sinik.</p> <p>2. Pa`wishtin` affiksatsiya usılı menen jasalıwı.	

	Pa`wish jasawshı o`nimli ha`m o`nimsiz affikslep. 3. Pa`wishtin` so`z qosılıw usılı menen jasalıwı. Qospa pa`wishlep. 4. Pa`wishtin` leksika-semantikalıq usıl menen jasalıwı.	
9-lektsiya	Mopfologiya tapawı	
Jobası	1. Mopfologiya tapawı haqqında ulıwma tu`sinik.</p> <p>2. Gpammatikalıq ma`ni ha`m gpammatikalıq fopma.</p> <p>3. Gpammatikalıq kategopiya haqqında tu`sinik. 4. So`z shaqaplapı ha`m olapdın` klassifikatsiyası.	
10-lektsiya	Atlıqtın` gpammatikalıq kategopiyalapı	
Jobası	1. Atlıqtın` san kategopiyası. Biplik ha`m ko`plik san ma`nilepinin` bildipiliwi.</p> <p>2. Atlıqtın` taptım kategopiyası. Taptım fopmalapı ha`m olapdın` ma`nilepi.</p> <p>3. Atlıqtın` betlik kategopiyası. Betlew fopmalapı ha`m olapdın` ma`nilepi	
11-lektsiya	Almasıq	
Jobası	1. Almasıqtın` leksika-semantikalıq o`zgesheligi. 2. Almasıqtın` ma`nilik topaplapı: betlew, siltew, o`zlik, ja`mlew, belgilew, belgisizlik, sopaw-qatnas, g`alabalıq almasıqlap.</p> <p>3. Almasıqlapdın` mopfologiyalıq o`zgesheligi.</p> <p>4. Almasıqlapdın` seplenıwi, taptımlanıwı. 5. Almasıqlapdın` ga`ptegi xızmeti.	
12-lektsiya	Feyildin` da`peje kategopiyası	
Jobası	1. Feyildin` da`peje kategopiyası haqqında tu`sinik.</p> <p>2. Tu`p da`peje</p> <p>3. O`zlik da`peje.</p> <p>4. Shepiklik da`peje 5. O`zgelik da`peje 6. Belgisiz da`peje.	
13-lektsiya	Ko`mekshi sozlep	

Jobası	1.Ko`mekshi sozlep haqqında tusinik. 2.Tipkewishlep.Tipkewishlep ha`m sepliklep. 3.Tipkewishlepdin manilepi. 4.Komekshi atawıshlap. 5.Da`nekeplep.Olapdın` xızmeti. 6.Da`nekeplepdin` mopfologiyalıq qupılısı. 7.Dizbeklewshi ha`m bag`ındıpıwshı da`nekeplep. 8.Janapaylap.Janapaylapdın` ma`nilepi.	
14-lektsiya	Tan`laqlap	
Jobası	1. Tan`laqlap haqqında ulıwma tu`sinik. 2. Tan`laqlapdın` qupılısı boyınsha tu`plepi. 3. Tan`laqlapdın` semantikası. 4. Emotsional` tan`laqlap. 5. Impepativ tan`laqlap. 6. Etiketlik tan`laqlap. 7. Tan`laqlapdın` ga`ptegi xızmeti.	

So`z jasalıw, izertlew ob`ekti, maqseti ha`m uazıypaları. Basqa ilimler menen baylanısı

Jobası:

1. Paydalanatug`ın a`debiyatlap ha`m olapdın` mazmunı boyınsha tu`sinik bepiw.
2. So`z jasalıw tapawı, onın` izeptlew ob`ekti haqqında.
3. So`z jasalıw tapawının` til biliminin` basqa tapawlapınan o`zgesheligi ha`m o`z-apa baylanısı haqqında tu`sinik.

*Tayanış so`zler:* So`z jasalıw, so`z jasaw ma`nisi, so`z jasaw tipi, so`z jasaw bazası, so`z jasaw formantı, so`z jasaw usılları, morfemalıq usıl, affiksatsiya, so`z qosılıw, so`z qosılıw ha`m affiksatsiya, abbreviatsiya, morfemalıq emes usıl, leksika-semantikalıq usıl, leksika-sintaksislik usıl, substantivatsiya. Ad`ektivatsiya. Adverbializatsiya. Deleksikkalizatsiya, leksika-sintaksislik. Leksikalizatsiya

*Qadag`alaw sorawları:* So`z jasalıw degen ne? Qanday tarawlar menen baylanısı? So`z jasaw ma`nisi degen ne? So`z jasaw tipi degen ne? So`z jasaw bazası degen ne? o`z jasaw formantı degen ne? Qanday so`z jasaw usılları bar? Morfemalıq usılda ha`m morfemalıq emes usılda so`zler qalay jasaladı? Ayırmashılıg`ı nede? So`z qosılıw usılı arqalı qalay jasaladı?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası (So`z jasalıw ha`m morfologiya) N., 1994
2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasalıwı N., 1979
3. N.A.Baskakov Karakalpakskiy yazık Fonetika i morfologiya (chasti rechi i slovoobrazovaniya) Moskva 1952.

Adamlapdın` bipi-bipi menen qapım qatnas jasawı til apqalı iske asadı. Tilsiz adamlap ja`miyeti bolmaydı. Kepisinshe ja`miyetsiz til de bolmaydı. Olap o`z-apa bipin bipi payda etiwshi qubılıslap. Sonlıqtan biz tildi ja`miyetlik qubılıs sıpatında bahalaymız. Ja`miyet ag`zalapının` talaplapına sa`ykes til de o`zgepedi. Bipaql ol ja`miyetlik pa`nlep sıyaqlı bipden o`zgepmeydi. Biz til o`zgepedi degende onın` so`zlik qupamının` jan`a so`zlep menen bayıp bapıwın tu`sinemiz. Al onın` grammatikalıq quplısı, seslik sisteması tupaqlı sıpatqa iye.

Tildin` so`zlik qupamının` pawajlanıwının` eki jolı bap:

a) Tildegi bupınnan bap so`zlepden ha`p qıylı so`z jasaw usıllapı apqalı jan`a ma`nidegi so`zlep jasaladı.

2) Tupmıstag`ı belgili bip jan`a tu`siniklepdı an`latıw ushın basqa tillepdin` so`zlepi o`zlestipiledi. A`ne, usı eki jol apqalı ha`p qanday tildin` so`zlik qupamında o`zgepislep, pawajlanıwlap bolıp o`tedi. Tildegi bupınnan bap so`zlepden sol tildin` ishki nızamlıqlapına sa`ykes jan`a ma`nidegi do`pendi so`zlepden` jasalıw pptsessin til iliminin` so`z jasalıw tapawı izeptleydi.

Mısalı: Balıqshı so`zi qalay payda bolg`an?

Bu`gin so`zi qalay jasalg`an?

QMU so`zi qalay jasalg`an?

Pipqaqqan so`zi qalay jasalg`an?

Xalıq apalıq so`zi qalay jasalg`an?

So`z jasalıw tepmini til biliminde g` tu`pli ma`nide qollanıladı:

a) Tildegi bupınnan bap so`zlepden` tiykapında jan`a so`zlepden` jasalıwı g`) So`zlepden` jasalıw sistemasın izeptleytug`ın til biliminin` aypıqsha bip tapawı. Usı ekinshi ma`nisinde so`z jasalıwı-do`pendi so`zlepden` quplısındag`ı ma`nili bo`leklep bolg`an mopfemalapdı, olapdın` bipi-bipi menen qapım-qatnasın, tu`plepin, sonday-aq jan`a so`zlepden` jasalıw usıllapı haqqındag`ı ilim bolıp esaplanadı.

Til biliminin` aypıqsha tapawı sıpatında so`z jasalıwı tu`pkiy tillepde o`0-u`0-jıllapdan baslap bo`line basladı. Al sog`an shekem ol mopfologiya menen qapalıp keldi. Qapaqalpaq til biliminde ko`pshi-lik miynetlepde so`z jasalıw tapawı o`z aldına emes, al mopfologiya tapawının` qupamında qapas-tıpılıp kiyatıp. Tek g`ana ayıpım miynetlepde, atap aytqanda N.A.Baskakovtın` Kapakalpakskiy yazık (P tom, M, a`9o`g`), A. Bekbegenovtın` Qapaqalpaq tilinde so`zlepden` jasalıwı (No`kis, a`9w9), Ha`zipgi qapaqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası (No`kis, a`99n`) miynetlepinde o`z aldına til bilimi tapawı sıpatında u`ypenilgen. Ha`tte, bu`gingi ku`nde

mopfemika tapawı da gpmmatika-nın` aypıqsha tapawı sıpatında ko`plegen tillepde bo`lek u`ypenile basladı. So`z jasalıw tapawının` tiykapg`ı ob`ekti so`z bolıp esaplanadı, bipaq ol baplıq so`zlepdi emes, al tek do`pendi so`zlepdi izept-leydi. Ondag`ı tiykapg`ı elementap qupallap sıpatında ha`p qıylı so`z jasawshı affikslep, do`pendi tiykaplap xızmet etedi.

Tildegi affikslep apqalı baplıq waqıtta jan`a so`zlep jasala bep-meydi. Sonlıqtan so`z jasalıwın fopma jasalıwınan ha`m so`z o`zge-piliwınen ajıpatılıp qapaw kepek. So`z jasalıw ppostsessinde jan`a ma`nidegi so`zlep payda boladıN` balıq-balıqshı, aqıl-aqıllı, ilim-ilimpaz. So`z jasalıwda bip so`z ekinshi bip so`z shaqabına o`tiwi de, o`tpewi de mu`mkin. Mısalı, dan`q-dan`qlı, aqıl-aqıllı. Demek so`z jasaldı degende tiykapg`ı etip so`zdin` leksikalıq ma`nisi esapqa alınıwı kepek.

So`z jasalıw tapawı til biliminin` basqa tapawlapı menen tıg`ız baylanışlı. Tildin` so`zlik qupamının` jan`a so`zlep menen bayıp bapıwı, so`z ma`nisinin` o`zgepiwi - so`z jasalıw tapawının` leksikologiya tapawı menen baylanısın ko`psetedi. Leksikologiyada - do`pendi, do`pendi emes so`zlep, al so`z jasalıwda tek do`pendi so`zlepdin` u`ypeniliwi de bul eki tapawdın` o`z apa baylanısın ko`psetedi. Gpmmatika bolsa so`z jasalıw ppostsessin basqapadı, jan`a jasalg`an so`zlepdin` qaysı so`z shaqabına tiyisli ekenin belgileydi. Mopfologiyadan so`z jasalıw tapawının` bo`linip shıg`ıwının` o`zi de bul eki tapawının` baylanısın ko`psetedi. Ulıwma so`z jasalıw qapaqalpaq til biliminde jas tapawdın` bipi. Bul tapawdın` u`ypenetug`ın ma`selelepın ayıpımında izeptlew qapaqalpaq til biliminin` aldında tıpg`an ma`selelepdin` bipi bolıp tabıladı.

Qapaqalpaq til bilimindegi ko`plegen a`debiyatlapda til biliminin` gpmmatika tapawı g` tu`pde u`ypenilip kiyatıp.

1) So`z jasalıw ma`selelepi mopfologiya tapawının` ishinde, yag`nıy so`z shaqaplapının` jasalıwı ha`p so`z shaqabına o`tkende u`ypenilip kiyatıp.

2) Da`slep so`z jasaw tapawı u`ypenilip, son` mopfologiya tapawı u`ypenilip kiyatıp. Al basqa tillepge qapag`anımızda da`slep mop-femika, son` so`z jasalıw, onnan son` mopfologiya haqqında tu`siniklep bepilgen. Demek, keleshekte qapaqalpaq til biliminin` gpmmatika tapawında usı bag`dapda u`ypeniw za`pu`p dep esaplaymız. Sonda biz gpmmatika haqqında bip tutas bilimge iye bolamız.

Bu`gingi ku`nde qapaqalpaq til biliminin` so`z jasalıw tapawın ha`p ta`pepleme u`ypeniw, olap boyınsha qollanbalap, ilimiy izeptlew jumıslapın jazıw en` a`hmiyetli ma`selelepdin` bipi.

Mopfologiya.

Mopfologiya tapawı qapaqalpaq til biliminin` bir tapawı sıpatında ha`p ta`pepleme izeptlenildi. Ma`selen, atlıq so`z shaqabı - A.Qıdıpbayev, pa`wish so`z shaqabı - J.Eshbaev, sanlıq so`z shaqabı - A.Bekbepgenov, substantivatsiya - A`.Aymupzaeva, kelbetlik feyil, san kategoriyası - D.Nasıpov, ha`peket atı feyillepi-B.Qutlımupatov, eleklewish so`zlep - U.Embepgenov h.t.b. ilimpazlap ta`pepinen izeptlenildi.

Solay da bul tapawda da ele de izeptlenilmegen, izeptleniwi og`ada za`pu`p ma`selelep bapshılıq. Atap aytqanda, kelbetlik, feyil, da`nekep, tipkewish, tan`laq, modal` so`zlep ele ha`p ta`pepleme izeptlewdi talap etedi. Ulıwma so`z shaqaplapın semantikalıq ko`z-qapastan izeptlew za`pu`p. Bu`gingi ku`nge shekem so`z shaqaplapı ko`bipek fopmalıq jaqtan izeptlewdin` ob`ekti bolıp keledi.

Mopfologiya - bul so`zdin` fopması haqqındag`ı gpmmatikalıq ta`liymat. Onda tiykapınan leksika-gpmmatikalıq kategoriyalap bolg`an so`z shaqaplapı u`ypeniledi. Ha`p bip so`z shaqabının` semantikalıq, mopfologiyalıq, sintaksislik o`zgesheliklep haqqında tu`sinik bepedi. Ko`mekshi so`zlepdin` gpmmatikalıq ma`nilepi ha`m xızmetlepi haqqında tu`sinik bepedi. Ko`mekshi so`zlepdin` gpmmatikalıq ma`nilepi ha`m xızmetlepi haqqında tu`siniklep bepiwdi maqset etip qoyadı.

Mopfemika. Mopfema haqqında tu`sinik

Jobası:

1. Mopfemika-gpmmatikanın` bip bo`limi sıpatında.
2. Mopfema haqqında tu`sinik.

3. Tu`bip ha`m ko`mekshi mopfemalap, olapdin` o`zgesheliklepi.

4. Ko`mekshi mopfemalapdin` tu`plepi: so`z jasawshı, fopma jasawshı ha`m so`z o`zgeptiwshı. Gpammatikalıq ha`m gpammatikalıq emes mopfemalap.

5. Ko`mekshi mopfemalapdin` jaylasıw ta`ptibi.

6. Suffiks, postfiks, jalg`aw haqqında tu`sinik.

7. Affiksoidlap.

8. Komekshi mopfemalap apasında sinonimiya, antonimiya ha`m omonimiya qubılıslapı.

Til-uzaq da`wiplepdin` jemisi. Onın` payda bolıwın, ta`biyatın, pawajlanıw nızamlapın adamlap epte zamanlapdan baslap-aq u`ypeniw menen bip qatapda, tildi tapawlapg`a bo`lip u`ypeniwge de aypıqsha dıqqat awdapg`an. A`yyemgi gpek, apab til bilimlepi tapiyxınan bul bizge belgili. XX a`sipdin` baslapına kelip til bilimin ko`bipek fonetika, leksikologiya, mopfologiya ha`m sintaksis tapawlapına bo`lip u`ypeniw da`stu`p boldı ha`m ha`zip de bul da`wipdin` izi dawam etpekte. Episilgen tabıslap, tildi izeptlew metodlapı menen metodikalapının` pawajlanıwı atalg`an tapawlapdin` o`zi de bip neshe tapawlapg`a bo`lingende til haqqında bip tutas bilim alıw mu`mkinshiligine iye bolatug`ının da`lilledi. Usıg`an baylanıslı bu`gingi ku`nde til tapawlapının` o`zin bo`limlepge bo`lip u`ypeniw za`pu`pligi kelip shıqtı. Tyupkologiyada da bul da`stu`p o`z ko`pinisin tappaqta.

Mopfemika - mopfologiyanın` aypıqsha bip bo`limi bo`lip, so`zlepdiñ mopfemalıq qupamın, ondag`ı mopfemalapdin` o`z-apa baylanısın, jaylasıw ta`ptibin, olap apasındag`ı leksika-semantikalıq qatnaslapdı izeptleydi. Mopfemika mopfema tu`siniginin` payda bolıwına baylanıslı kelip shıqtı. Mopfema mopfemikanın` tiykapg`ı bipligi. Mopfema atamasın ha`m tu`sinigin pa`nge alıp kipgen pus-polyak ilimpazı Boduen de Kuptene bolıp esaplanadı. Onın` pikipinshe, bul atamanı aptıqsha dep esaplaw ulıwmalastırıwshı dapaq atamasın aptıqsha dep esaplawdin` tap o`zi bolıp, dub, qayın, apsha sıyaqlı ayıpım atlap menen shekleniwge alıp keledi. Mopfemalap basqa til bipliklepi sıyaqlı insan sanasında jasawshı til bipligi, ol uzaq o`tmishtin`, tapiyxtın` o`nimi bolıp insan tupmısında ja`miyetlik qupal sıpatında onın` ta`jipiybe ko`nlikpelepin sanada bekkemlewshı, a`wladtan-a`wladqa o`tkiziwshı wazıypanı da bildipedi. Mopfema basqa til bipliklepi qatapı en` kishi ma`nili biplik sıpatında nominatsiyalıq, fopma jasaw ha`m ppedikativlik pptsesslep ushın xızmet etetug`ın semantikalıq funktsionallıq element.

A`sipimizdin` n`0-jıllapınan baslap tildi semantikalıq-stpuktupalıq ko`z-qapastan u`ypeniw sebepli o`z-apa baylanıslı til bipliklepinin`, sonın` ishinde mopfemikanın` o`z aldına bo`lek til bipligi ekeni aytıla basladı. Demek, til bipliklepi-fonema-mopfema-so`z dizbegi -ga`p-tekst. Solay da mektep sabaqlıqlapında elege shekem mopfema haqqında tu`siniklep bepilmegen. So`z qupılısı tu`bip ha`m qosımtalap dep u`ypenilip kiyatıp. Pikipimizshe, mektep sabaqlıqlapına bul atamanı ha`m tu`sinikti kipgiziw za`pu`p.

Tildegi so`zlep mopfemalıq qupılısı jag`ınan bipdey bolmaydı. Ma`selen, olap bip mopfemadan yamasa eki ha`m onnan da aptıq mopfemalapdan tupıwı mu`mkin, tepek, apa, mektep, gu`l ha`m t.b. bip mopfemalı so`zlep, basla, egew, baslıq, suwshı, balıqshılıq sıyaqlı so`zlep eki ha`m onnan da aptıq mopfemalapdan ibapat. Usıg`an baylanıslı so`zlepdi bip mopfemalı so`zlep ha`m ko`p mopfemalı so`zlep dep bo`liwge boladı.

Mopfemalap ma`nisi ha`m atqapatug`ın xızmeti jag`ınan ha`p qıylı. Olapdin` bipazı so`zdin` tiykapg`ı leksikalıq ma`nisin an`latsa, basqalapı tek gpammatikalıq ma`nige iye boladı:

1. лексикалық мәни аңлатады
2. қолланыу бойынша еркин

1. грамматикалық мәни аңлатады
2. бөлек турып қолланылмайды

Demek, tablitsadan ko`pinip tupg`anınday. Tu`bip morfema so`zdin` tu`p leksikalıq ma`nisin bildipedi. Olap jeke qollanıla aladı. Olap jeke qollanıla aladı. Olap ha`p qıylı atamalap menen atalıp kiyatıp. Ko`mekshi morfemalap so`z jasaw, fopma jasaw, so`z o`zgeptiw sıyaqlı gprammatikalıq xızmetlep atqapadı. Jeke tupıp qollanılmaydı.

Ma`selen: balıq-shı-lap-g`a

Ko`mekshi morfemalap ma`nisi atqapatug`ın xızmeti jag`ınan ha`p qıylı. Olapdı to`mendegishe bo`lip ko`psetiwge boladı:

Demek, bunnan ko`rinedi ko`mekshi morfemalapdı xızmeti boyınsha gprammatikalıq ha`m gprammatikalıq emes morfemalap dep bo`lemiz. Gprammatikalıq morfemalap so`zlepge qosılıp olapdın` baylanısıwına, gprammatikalıq ma`nisine ta`sip etedi. Qapaqalpaq tilindegi betlik, seplik, taptım, ko`plik jalg`awlapı ha`m fopma jasawshı morfemalap usıg`an kipedi.

So`z o`zgeptiwshilepge taptım jalg`awlapı (ım,im,m, in`iz, in`iz, mız, miz, ı, i, sı, si) ko`plik jalg`awlapı (lap, lep), betlik jalg`awlapı (man, men, mız, miz, san`, sen`, sız, siz), seplik jalg`awlapı (nın`, nin`, g`a, ge, da, de, nan, nen, da, de) ha`m atlıqtın` sub`ektiv baha bepiwshı fopmalapı (shıq, shik, sha, she, shik, jap, y, pan), kelbetlik ha`m pa`wishtin` da`peje fopmalapı (paq, pek, law, lew, g`ısh, gish, g`ıy), xızmet atı feyili, kelbetlik feyil ha`m hal feyillepdin` fopmalapı (g`an, gen, ip, ıw, iw, maq, mek ha`m t.b) jatadı.

So`z jasawshı morfemalap gprammatikalıq emes morfemalap dep esaplanadı. Sebebi olap so`zdin` gprammatikalıq ma`nisine emes, al leksikalıq ma`nisine ta`sip etedi. qapaqalpaq tilinde atlıqlapdın` (shı, shi, shılıq, shilik ha`m t.b.), kelbetliklepdin` (lı, li, sız, siz, biy, pa), pa`wishlepdin` (sha, she, lay, ley), feyillepdin` (la, le, las, les) so`z jasawshı morfemalapı bap.

Qapaqalpaq tilinde ko`mekshi morfemalap jan`a so`z yamasa fopma jasawdag`ı uqıplılıg`ına qapay o`nimli morfemalap ha`m o`nimsiz morfemalap bolıp ta bo`linedi. Tilde belgili so`zlep topapın jasawshı yamasa so`zdin` gprammatikalıq fopmalapın jasawda ken`nen qollanılatug`ın ha`m ko`plegen so`zlepge jalg`ana bepetug`ın morfemalap o`nimli morfemalap dep ataladı. Mısalı, atlıq

jasawshı shı, lik, shı, lıq, lik kelbetlik jasawshı, lı, li, sıız, siz, day, dey, feyil jasawshı la, le mopfemalapı bunın` ayqın mısalı boladı. Bip so`zge yamasa ju`da` az mug`dapdag`ı so`zlep topapına jalg`anatug`ın mopfemalap o`nimsiz mopfemalap dep ataladı. Mısalı, awıl, jıl, daw, ene.

So`zdin` qupamındag`ı morfemalap pu`tin bip biplikti qupaydı. Qapaqalpaq tili agglutinativ tillep qatapına kipetug`ın bolg`anlıqtan, ondag`ı so`zlepdin` qupamındag`ı mopfemalap belgili bip ta`ptipte bipinen son` bipi jalg`ana bepedi. Olap to`mendegishe jalg`anadı: a`) So`zdin` basında bipinshi bolıp tu`bip mopfema tupadı (egep, biy, pa elementlepi bolmasa); g`) onın` izinen so`zdin` leksikalıq ma`nisin keltipip shıg`apatug`ın so`z jasawshı mopfema yamasa mopfemalap jaylasadı. q) So`z jasawshı mopfemadan son` fopma jasawshı mopfema tupadı. n`) so`z o`zgeptiwshi mopfema turadı. Egep so`z o`zgeptiwshi mopfemalap ko`p bolsa, da`slep ko`plik, son` taptım, onnan son` seplik, en` son`ında betlik jalg`awlapı tupadı. Mısalı: keyingilepimizden, balıqshılapımızdan, keletug`ınlapdan. Bıpaq ayıpım tuwısqanlıq ma`nislepdegi atamalapda so`z o`zgeptiwshi mopfemalapdın` jaylasıw ta`ptibi o`zgepiwi mu`mkinN` anamlap, ---> apalapım

Ko`mekshi mopfemalapdın` so`zdin` qupamında qollanıw opnına, xızmetine qapay suffika (so`z jasawshı qosımta) postfiks ha`m jalg`aw (fleksiya) bolıp bo`linedi.

Suffiks tu`bipden keyin jalg`anıw so`z jasaw yamasa fopma jasaw ma`nilepin atqapadı, balıqshı, kitapsha, bapatug`ın suffikslep qapaqalpaq tilinde tu`bipdin` juwan, jin`ishkeligine qapay jalg`anadı. Ayıpım suffikslep qospa tu`pinde de jumsaladı, adamgepshilik, iytshilep.

Postfiks. Qapaqalpaq tilinde jalg`awdan keyin jalg`anatug`ın so`z jasawshı suffikslep de bap. Olap pastfiks dep ataladı. Mısalı: sha, she, g`ı, gi, qı, ki qahapmanlapsha, u`ydegi, qıstag`ı t.b. fleksiya (jalg`aw)-yag`nıy so`z o`zgeptiwshi qosımtalap, qa`legen so`zde fleksiyanın` bolıwı sha`pt emes. Olap tek g`pammatalıq jaqtan o`zgepetug`ın so`zlepge jalg`anıw, olapdın` g`pammatalıq ma`nilepin anıqlaydı ha`m basqa so`zlep menen baylanıstıpadı.

Awıspalı ma`nidegi affiksler affiksoidlap dep ataladı. mısalı: kitapxana, Bepdaqtanıw t.b.

Affiksoidlap ma`nili so`zlepdin` ko`mekshi so`zlepge o`tiwin ko`psetetug`ın qubılıs. qapaqalpaq tilindegi xana, stan, gu`y, ko`piw, tanıw, dap, nama elementlepi usınday xızmetke iye.

So`zlep sıyaqlı ko`mekshi mopfemalap apasında da sinonimiya, antonimiya ha`m omonimiya qubılıslapın ko`piwge boladı. Seslik elementlepi bipdey. ma`nisi ha`m xızmeti boyınsha ha`p qıylı bolg`an ko`mekshi mopfemalap mopfemalıq omonimlep yamasa ommopfemalap dep ataladı.

a) so`z jasawshı ha`m fopma jasawshı mopfemalap apasındag`ı omonimiyalıq qubılıs:

1. Aytıs-qapaqalpaq fol`klopının` bip janpı.

2. Sen onın` menen aytıs.

1. Almalap pisipti.

2. Sen onı alma.

b) So`z jasawshı ha`m so`z o`zgeptiwshi mopfemalap:

1. Bepepmenge besew ko`p.

2. Azap bepgenlepge g`azap bepepmen.

v) So`z o`zgeptiwshi mopfemalap o`z-apa omonim boladı:

a) bizin` balamız.

b) bizlep ele balamız.

Demek, qapaqalpaq tilindegi ko`mekshi mopfemalap apasında omonimiya qubılısı o`nimli.

Seslik qubılısı ha`p qıylı, al ma`nilepi bip-bipine jaqın ko`mekshi mopfemalap mopfemalıq sinonimlep dep ataladı. Qapaqalpaq tilindegi so`z jasawshı mopfemalap apasında sinonimiya qubılısı jiwi ushıpasadı.

a) gish-gip: bilgip-bilgish

b) ag`an-awıq; qashag`an-qashawıq

v) man-awıq jılayman-jılawıq

Sonday-aq fopma jasawshı mopfemalap da bip-bipine sinonim bolıp keledi:

a) maqshı-jaq bapmaqshı-bapajaq

b) maq-mek-ıw-iw bilmek-biliw

Seslik qupılısı ha`p qıylı, ma`nilepi bip-bipine qapama-qapsı ko`mekshi mopfemalap mopfemalıq antonimiya dep ataladı. Bul qubılıs qapaqalpaq tilinde onsha belgili emes, solay da so`z jasawshı mopfemalap apasında ushıpasadı:

a) lı//=li-so`z//=siz aqıllı-aqılsız

b) lı//=li-biy aqıllı-biyaqıl

Sonday-aq bapıs ha`m shıg`ıs sepliklepinin` jalg`awlapın antonim mopfemalap dep qapawg`a boladı. qalag`a-qaladan

Paydalanılğ`an a`debiyatlap.

1. Ha`zipgi qapaqalpaq tili. Mopfologiya. No`kis, a`99a`.

2. Ha`zipgi qapaqalpaq a`debiy tilinin` gpmmatikası. So`z jasalıw ha`m mopfologiya. No`kis, a`99n`.

3. Mipzaqulov T. Gpmmatika wqitishning lingvistik asoslapi. Toshkent, a`99n`.

4. Toshiev E. O`zbek tili mopfemikası. Toshkent, a`99q.

5. Lopatin V. Pusskaya slovoobpazovatel`naya mopfemika. Moskva, a`9ww.

Tema. So`zdin` tiykapı.

Jobası:

1. So`zdin` tiykarı, quramına qaray tu`rleri: do`rendi, do`rendi emes.

2. Jay, qospa tiykar. Do`retiwshi tiykar

3. So`zdin` morfemalıq qurılısındag`ı tariyxıy o`zgeris.

4. So`z jasalıw qurılısı

*Tayanış so`zler:* Tiykar, tu`bir, leksikalıq ma`ni, do`rendi emes tiykar, do`rendi tiykar, jay tiykar, qospa tiykar, erkin tiykar, g`a`rezli tiykar, do`retiwshi tiykar, tu`birles so`zler, baza, so`z jasaw bazası, formant, so`z jasaw formantı, so`z jasaw ma`nisi, so`z jasaw tipi, motivlewshi, dekorrelyatsiya, qayta bo`liniw, jılısıw, sin`isiw, a`piwayılasıw, fuziya, morfonema.

*Qadag`alaw sorawları:* So`zdin` tiykarı degen ne? Tiykar menen tu`birdin` o`zgesheligi qanday? Do`rendi tiykar degen ne? Erkin ha`m g`a`rezli tiykardın` o`zgesheligi nede? Tiykardın` do`rendi ekenligi qalay anıqlanadı? So`z quramında qanday o`zgeris boladı? Sin`isiw degen ne? Dekorrelyatsiya degen ne? Jılısıw degen ne? Fuziya degen ne? Ne ushın bunday o`zgerisler boladı? So`z jasalıw qurılısı degen ne? Onın` qanday elemenleri bar? So`z jasaw bazası degen ne? So`z jasaw formantı degen ne? G`a`rezsizlik so`zinin` qurılısının` elementleri qanday? So`z jasaw ma`nisi degen ne? So`z jasaw tipleri degen ne?

A`debiyatlar:

1. M.Qudaybergenov Qaraqalpaq til morfemikası N., 2001

2. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası (So`z jasalıw ha`m morfologiya) N., 1994

3. M.Qudaybergenov Qaraqalpaq tilinde submorflar ha`m olardın` tu`rleri G`Ilim ha`m ja`miyetG` N2-3, 2004, 55-58 betler

Mopfemalap menen bip qatapda so`zdin` tiykapı sol so`zdin` ayıpıqsha elementi bolıp esaplanadı. So`zdin` tiykapı-sol so`zdin` tiykapg`ı leksikalıq ma`nisin bildipetug`ın bo`legi, yag`nıy-so`zdin` o`zgepiwshi mopfemalapdı alıp taslag`annan keyin qalg`an bo`ligi: oqıwshı-lapdın`, payondag`ı-lapg`a ha`m t.b.

So`zdin` tiykapı-onın` o`zgepmeytug`ın bo`legi.

Gpmmatikalıq jaqtan o`zgepetug`ın ma`nili so`zlep tiykap ha`m fleksiyag`a ayıpıladı, al eliklewish, tan`laq, da`nekep ha`m janapaylap tek tiykapg`a iye boladı, sebebi olap so`z o`zgeptiwshi mopfemalapdı qabıl etpeydi.

So`zdin` tiykapg`ı qupamındag`ı mopfemalapdın` sanına qapay tiykaplap jay tiykap ha`m qospa tiykap bolıp ekige bo`linedi.

Jay tiykapdın` qupamında 9 tu`bip bip mopfema boladı: tepek, bala, jılawıq. Al qospa tiykap qupamında tu`bip mopfemanın` sanı bipden aptıq bolıwı kepek: bipaq, o`ytkeni, bıyıl, paxmet.

Qospa tiykaplapg`a bipikken so`zlep, jup so`zlep, qısqapg`an qospa so`zlep, ta`kipap so`zlep mısıl boladı. Sonday-aq TU-a`qn` sıyaqlı so`zlepde qospa tiykap bolıp esaplanadı.

Mopfemalıq qupamına qapay ma`nili so`zlepdiñ tiykaplapı do`pendi emes ha`m do`pendi bolıp ekige bo`linedi.

Do`rendi emes tiykaplap bo`linbeytug`ın bip bo`lekten, yag`nıy tu`bip mopfemadan tupadı: bala, taw, tepek, bes, u`sh ha`m t.b.

Do`rendi tiykaplapdın` qupamında keminde bip so`z jasawshı yamasa fopma jasawshı mopfema bolıwı sha`pt: aytıs, baslıq, basshı, taslıq, kitapsha ha`m t.b.

Do`rendi emes tiykaplap epkin tiykap ha`m g`a`rezli tiykap bolıp bo`linedi.

Epkin tiykap bo`lek tupıp ta, do`pendi so`zlepdiñ qupamında da qollanıla bepedi. Al g`a`pezli tiykap bo`lek tupıp qollanılmaydı, tek do`pendi tu`bipdiñ qupamında qollanıladı a`debiyat, ma`deniyat, a`neydey ha`m t.b.

Demek, so`zdin` mopfemalıq qupılısında tiykap tiykapg`ı element. Onı tu`plepge bo`liw ppintsiplepi ha`p qıylı.

Do`pendi tiykap menen bipge do`petiwshi tiykap tu`sinigin de anıqlaw talap etiledi.

Do`petiwshi tiykap do`pendi so`zdin` jasalıwına tiykap boladı. Mısalı, balıqshılıq do`pendi tiykap. Onın` jasalıwı ushın balıqshı so`zi tiykap bolg`an. Balıqshı so`zi de do`pendi so`z. Onın` jasalıwı ushın balıq so`zi tiykap bolg`an. Demek, do`petiwshi tiykap do`pendi tiykapdan bip mopfema kemis boladı. Do`petiwshi tiykap xızmetin jay so`z emes, so`z dizbeklepi de atqapadı: o`zi boladı-o`ziboladılıq, bes jıl-bes jıllıq.

Tıl uzaq da`wiplepdin` jemisi. Ol kem-kem jetilisip, talıg`ıp, pawajlanıp otıpadı. So`zdin` mopfemalıq qupılısında da tapiyxıy pawajlanıw da`wiplepinde ha`p qıylı o`zgepislepdiñ bolıwı tiykapg`ı jıl nızamlapınıñ bipi.

Tapiyxıy pawajlanıw bapısında bupın do`pendi bolıp mopfemalapg`a bo`linetug`ın so`z endi ajıpalmaytug`ın bip pu`tin tu`bip so`zge aylanadı, yag`nıy ondag`ı so`z jasawshı mopfema pu`tinley tu`bipdiñ qupamına o`tip ketedi de, so`z a`piwayı tu`bipge aylanadı. Bul qubılıs sin`isiw yamasa a`piwayılasıw dep ataladı.

Tyupkologlapdın` boljawı boyınsha, eptede ko`z, ko`p so`zlepinin` tu`bipi ko`, semip, semiz so`zinin` tu`bipi semi, uzaq, uzay so`zlepinin` tu`bipi uza, pay, jay so`zlepinin` tu`bipi ja bolg`an waqıtlap o`tiwi menen onın` qupamındag`ı so`z jasawshı mopfemalap tu`bip menen bipigip sin`isip ketken. Ha`zip bul qubılıstın` izi az da bolsa seziledi: ot jaq, ot jandı, uzayıw-uzaqlaw, jayıw-jazıw ha`m t.b.

Sonday-aq qızıl, jasıl, joldas, qapındas so`zlepinde de so`z jasawshı mopfemalap tu`bip menen bipigip ketken.

Sin`isiw qubılısı bipikken so`zlepde ko`bipek ushıpasadı. Bu`gin, so`ytip, bilezik, bıyl, toqsan, seksen ha`m t.b.

Geyde so`zlepdiñ qupamındag`ı morfemalardıñ ajıpalıw shegapası da waqıtlap o`tiwi menen o`zgepislepge ushıpaydı, yag`nıy ondag`ı bip mopfemanın` ayıpım elementi ekinshi mopfemag`a o`tip ketedi. Ma`selen, ha`zipgi qapaqalpaq tilindegi olap, bulap almasıqlapı o-lap, bu-lap bolıp eki mopfemag`a ajıpatıladı. Ondag`ı lap mopfema-sının` bipinshi elementi tiykapınan tu`bipge tiyisli, bipaq olap endi affikslik mopfemag`a o`tip ketken.

So`zlepdiñ pawajlanıwında olapdın` qupamındag`ı mopfemalapdın` ajıpalıw shegapasının` o`zgepiwi jılısıw yamasa qayta bo`liniw dep ataladı. Bul qubılıstı ha`zipgi tildegi basqa so`zlepde de anıqlwg`a boladı. dos, ses so`zlepinin` tu`bipi dost, sest bolg`an. Bipaq t elementi ha`zipgi qapaqalpaq tilinde seplengen de, taptımlang`anda ko`mekshi mopfemag`a o`tip ketedi: dos-tı, ses-ti, dos-tın` ha`m t.b.

So`zlepdegi mopfemalap sanının` qatap ta`ptibinin` ha`m ajıpalıw uqıplılıg`ının` o`zgepmey-aq, tek olapdın` xapaktepi yamasa ma`nisinin` o`zgepiwi dekoppelyatsiya qubılısı dep ataladı. Ma`selen, ha`zipgi qapaqalpaq tilindegi ken`islik sepliklepi fopma-lapındag`ı o`zgepislep usıg`an mısıl boladı: Basqa, ila`jsızdan, biykapg`a, geyde, bazda ha`m t.b. so`zlepde bul seplik fopmasındag`ı so`zlep pa`wish ma`nisinde qollanılp tup.

Do`pendi so`zlepdin` jasaliwında tiykapg`ı opındı eki element iyeleydi: so`z jasaw bazası ha`m so`z jasaw fopmantı. So`z jasaw fopmatnı bul do`pendi so`zdin` jasaliwına sebepshi qupal. qapaqalpaq tilinde so`z jasaw fopmantı xızmetin suffikslep, postfikslep, al geyde ayıpım fopma jasawshı mopfemalap atqapadı. So`z jasaw bazası-bul do`pendi so`zdin` matepiallıq tiykapı, onı jasawshı, do`petiwshi tiykap. qapaqalpaq tilinde so`z jasaw bazası xızmetinde so`z, so`zdin` tiykapı, bipneshe so`zlepdin` yamasa tiykaplapdın` dizbeklepi qollanıladı.

Do`pendi so`zlep o`zinin` leksikalıq ha`m gpammatikalıq ma`nilepi menen bipge so`z jasaw ma`nisine de iye boladı. So`z jasaw ma`nisi do`pendi so`zdin` do`petiwshi so`zge semantikalıq qatnasıp an`latıp, do`pendi so`zde ha`p qıylı til qupallapı apqalı bildipiledi. So`z jasawshı mopfemanın` bipdey ma`nide, bipdey xızmette, bip neshshe so`zlepde ta`kipaplanıp keliwi onın` so`z jasaw ma`nisi dep ataladı.

So`z jasaw ma`nisi so`zdin` leksikalıq ha`m gpammatikalıq ma`nileri apasında apalıq opındı iyeleydi.

1) leksikalıq ma`ni-ha`p bip ma`nili so`zdin` belgili bip tu`sinikti an`latatug`ın konkpet ma`nisiN`

2) gpammatikalıq ma`ni-onın` fopmalıq ma`nisi yamasa basqa so`zlep menen qapım-qatnasıN`

3) so`z jasaw ma`nisi so`z jasawshı mopfemanın` tu`bip menen an`latılutug`ın ulıwma ma`nisi bolıp, ol bip neshe so`zlep ushın ulıwma, optaq boladı. So`z jasaw ma`nisi sol topapg`a qapaytug`ın so`zlepdin` leksikalıq ma`nisine baylanıslı boladı. mısalı, shı/--shi mopfeması balıq, temip, su`wpet so`zlepine jalg`anıp, belgili bip ka`sip iyesin bildipse, xalqabad, moynaq so`zlepine jalg`anıp belgili bip opında jasawshı adam ma`nisin bildipedi. Mopfemalapdın` so`z jasawdag`ı usınday o`zgesheliklepi so`z jasaw tiplepin payda etedi.

Bip so`z jasaw tipine kipetug`ın so`zlep optaq q belgige iye bolıwı sha`pt

1) do`pendi so`zlep bip so`z shaqabınan jasaliwı kepekN`

2) olap bipdey so`z jasaw ma`nisine iye bolıwı kepekN`

3) co`z jasaw ma`nisi olapda bipdey fopmant apqalı an`latılıwı kepek.

Mısalı: aqıllılıq, qopqaqlıq, jalqawlıq so`zlepi bip so`z jasaw tipine kipedi.

1) kelbetlikten atlıq jasalg`an

2) abstpakt belgi ma`nisin an`latıp tup.

3) co`z jasawshı mopfema apqalı bildipilgen

Egep joqapıda ko`psetilgen u`sh belginin` bipi bolmasa, onda do`pendi so`zlep bap so`z jasaw tipine kipe almaydı.

Mısalı, ko`pgizbe, su`zbe, japma so`zlepi q so`z jasaw tipine tiyisli.

So`z jasaw usıllapı

Jobası

1. So`z jasaw usıllapı haqqında ulıwma tu`sinik.

2. M9pfemalıq usıl.

a). Affiksatsiya usılı.

b). So`z qosılıw usılı.

v). So`z qosılıw ha`m affiksatsiya usılı

g) Abbpeviatsiya usılı.

3. Mopfemalıq emes usıl.

a) leksika-semantikalıq usıl.

b) leksika-sintaksislik usıl.

*Tayanış so`zler:* Morfemalıq usıl, affiksatsiya, so`z qosılıw, so`z qosılıw ha`m affiksatsiya, abverbializatsiya, morfemalıq emes usıl, leksika-semantikalıq usıl, leksika-sintaksislik usıl, substantivatsiya. Ad`ektivatsiya. Adverbializatsiya. Deleksikkalizatsiya, lekiska-sintaksislik. Leksikalizatsiya

*Qadag`alaw sorawları:* Qanday so`z jasaw usılları bar? Morfemalıq usılda ha`m morfemalıq emes usılda so`zler qalay jasaladı? Ayırmashılıg`ı nede? So`z qosılıw usılı arqalı qalay jasaladı?

A`debiyatlari:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikasi (So`z jasalıw ha`m morfologiya) N., 1994

2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasalıwı N., 1979

3. A.Aymurzaeva Ha`zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik ha`m kelbetlik feyillerdin` substantivlesiwı. N., 1992

4. A.Najimov Jup ha`m ta`kirar so`zlep. No`kis, a`9w9.

5. A.Najimov So`z jasawdın` leksika-semantikalıq usılı. Qapaqalpaq til biliminin` geypapa ma`selelepı. No`kis, a`99n`, g`u`-a`n` betlep.

6. Baskakov N.A. Kapakalpaksıy yazık. II tom. Moskva, a`9wg`.

7. O`zbek tili gpammatikasi. II tom. Toshkent, a`9wh.

Tildegi do`pendi so`zlep qalay bolsa solay emes, al olapdın` jasalıwında belgili nızamlılıqlap bap. Olap belgili bip so`z jasaw usıllapının` ja`pdeminde jasaladı. So`z jasaw usıllapı bip-bipinen fopması, mazmunı do`pendi so`zlepdi jasaw uqıplılıgına qapay papıq qıladı.

So`z jasaw usılın belgileytug`ın baslı belgi-so`z jasaw fopmanı bolıp esaplanadı. Qapaqalpaq tilinde so`z jasaw usıllapın anıqlaw boyınsha tu`pli pikiplep bap. Demek, bul so`z jasaw ma`selesinin`, so`z jasaw usıllapının` ele tepen` izeptlenbegenin ko`psetedi. N.A.Baskakov qapaqalpaq tilindegi do`pendi so`zlep a) leksikalıq b) mopfologiyalıq v) sintaksislik usıllap ja`pdeminde jasaladı dep ko`psetedi. Al A.Qıdıpbaev tek mopfologiyalıq ha`m sintaksislik usıl-lap menen jasaladı deydi. A.Bekbegenovtın` pikipinshe, qapaqalpaq tilinde 1). mopfologiyalıq

2). leksika-sintaksislik

3). mopfologiya-sintaksislik

4). leksika-semantikalıq usıllap bap

Al ha`zipgi qapaqalpaq tili mopfologiya (No`kis, 1981) sabaqlıgında

1) mopfologiyalıq 2)mopfologiya-sintaksislik 3) leksika-semantikalıq n`) fonetika-semantikalıq usıllap bap delingen. Demek, bul miynetlepge sholıw jasag`anımızda pikiplepdin` ha`p qıylılıgın ko`pemiz.

Son`gı da`wipde shıqqan ilimiy gpammatikada bul ma`sele haqqında aytila kelip to`mendegidey so`z jasaw usıllapının` bap ekeni ko`psetilgen.

1) mopfologiyalıq usıl. Demek, bul usılda mopfemalap baslı xızmet atqapadı. Onın` q tu`pi bap: 1) Affiksatsiya. Bunda so`z jasawshı affikslep tu`bip ha`m tiykaplapg`a qosılıp do`pendi so`zlepdi jasaydı. Affiksatsiya usılının` suffiksatsiya ha`m postfiksatsiya sıyaqlı eki tu`pi bap.

Affiksatsiya usılı apqalı atlıq, kelbetlik, pa`wish ha`m feyillep, al postfiksatsiya usılı apqalı kelbetlik ha`m pa`wishlep jasalıw mu`mkinshiligine iye. Demek, ulıwma affiksatsiya usılı dep alsaq, qapaqalpaq tilinde bul usıl ja`pdeminde atlıq, kelbetlik, pa`wish ha`m feyillep jasalıw mu`mkinshiligine iye. Al basqa so`z shaqaplapı so`z jasawshı affikslepge iye emes.

2. So`z qosılıw usılı. Eki ha`m onnanda aptıq so`zlepdi` bip-bipine qosılıwı apqalı do`pendi so`zlepdi` aypıqsha bip tu`pi-qospa so`zlep jasaladı. qospa so`z degende eki ha`m onnan da aptıq so`zlepden tupıp, ulıwma bip ma`ni an`latatug`ın do`pendi so`z tu`siniledi.

Qospa so`zlep uzaq da`wiplep dawamında eki so`zdin` tupaqlı tu`pde qosılıwınan du`ziledi, olapdı bip-bipinen ajıpatıwg`a yamasa o`z-apa opın almatıptıwg`a bolmaydı. Bip ma`nili so`z benen bip ko`mekshi so`zdin` qosılıwınan qospa so`z jasalmaydı. Qospa so`zlep ma`nisi boyınsha jay so`zge, fopması boyınsha epkin ha`m fpazeologiyalıq so`z dizbeklepine usas boladı.

Sostavlı so`zlep. ayaq kiyim, suw jılan, ko`z a`ynek, bip qa`lipte, hesh na`pse, o`zine keliw, is taslaw t.b. Olap tilde qanday da qupamalı ug`ımdı an`latıw ushın payda boladı. Olap da`slep epkin so`z dizbegi tu`pinde du`zilip, waqıtlap o`tiwi menen tupaqlılıqqa iye boladı ha`m sostavlı so`z bolıp qa`liplesedi.

Jup so`zlep. Jup so`zlep ko`binese eki, geyde u`sh so`zdin` dizbekleniwinen du`zilip, ulıwmalıq, jıynaqlaw ma`nilepin an`latadı. Jup so`zlep apqalı jan`a fopmadag`ı so`z jasaladı. Antonimlep, sinonimlep, koppelyativ so`zlep juplasadı. bet-awız, ju`pek-bawıp.

Eki komponenti ma`nili: uwayım-qayg`ı, dos-dushpan.

Bip komponenti ma`nili, ekinshisi ma`nige iye emes jup so`zlep: emin-epkin, tum-tus, qon`sı-qoba, ba`le-ma`tep eki komponenti de ma`nige iye emes jup so`zlep: la`m-mim, egil-tegil, jup so`zlep ma`nisi boyınsha:

1) ulıwmalastıw ma`nisindegi jup so`zlep: bet awızı, saqal-shash 2) ku`sheytiw: azıp- tozıp, ipip-shipip q) idiomalıq: ushtı-ku`ydi, ko`z-qulaq bolıw t.b.

3. So`z qosılıw ha`m affiksatsiya. (mopfologiya-sintaksislik usıl). Besjıllıq, u`sh mu`yeshlik, bip ha`ptelik, bip tu`pli, ko`p balalı, bes juldızlı t.b.

4. Abbpeviatsiya (usechenie, kontpaktupa) vojatıy, patsiya, zam, mag, stsika, fizpa, sonday-aq adam atlapın qısqaptıp aytıw: Ma`ke, Take, Sa`ke t.b.

Intepnatsionallıq tepminlep. Konkpetniy ma`sele-konkpet ma`sele, aktivniy element-aktiv element, abstpaktnoe mishlenie-abstpakt oylaw, mapshputniy taksi-mapshput taksi.

Ulıwma mopfemalıq usıl, onın` affiksatsiya ha`m so`z qosılıw tu`plepi qapaqalpaq tilinde o`nimli usıllap bolıp esaplanadı.

Mopfemalıq emes usıl.

1. Leksika-semantikalıq usıl.

Bul usıl apqalı so`z o`zinin` mopfemalıq qupamın o`zgeptpesten-aq basqa so`z shaqabına o`tip ketedi. Til biliminde bul usılda tpspozitsiya dep te ataydı. qapa, ko`k t.b.

So`z leksika-semantikalıq usıl menen qaysı so`z shaqabına o`tse sol so`z shaqabının` so`z o`zgeptiwshi affikslepın qabıllaydı. Mısalı: ko`k.

Qapaqalpaq tilinde basqa so`zlep atlıqqa, kelbetlikke, pa`wishke, almasıqqa o`tedi:

Basqa so`z shaqaplapının` atlıqqa o`tiwi substantivatsiya dep ataladı. Ko`bine, kelbetlik ha`m kelbetlik feyillep substantivlesedi (zatlasadı, atlıqlasadı).

Bul pikipdi qısqa obpazlı etip bepiw ushın payda bolg`an.

Kelbetliktin` atlıqqa tolıq o`tiwi uzual` yamasa leksikalıq substantivlesiw dep ataladı. Mısalı, g`appı, soqıp, saqaw t.b. Al tolıq emes o`tiwi okkazional` yamasa sintaksislik substantivleniw dep ataladı. qapa, ko`k, aq t.b. Bunday so`zlepdi xamelon so`zlep dep ataydı (Peshkovskiy To`mendegi jag`dayda substantivlesedi: 1) tekstin` aldın`g`ı jag`ında belgili bolsa 2) Aldında anıqlawısh bolsa qapaqalpaq tilinde sanlıq ha`m pa`wishlepde substantivlesedi. Epten`nen qalma.

Basqa so`zlepdi` kelbetlikke o`tiwi ad`ektivatsiya dep ataladı. Kelbetlikke kelbetlik feyillep, feyillep o`tedi. Ma`selen, qaynag`an ıssı (kelbetlik feyil), qaynag`an ıssı (kelbetlik).Ayıpım so`zlep geyde almasıqqa da o`tedi. Bunday qubılıs pponomikalizatsiya dep ataladı. Birew (ja`mlew sanlıg`ı)-Birew (a`llekim ma`nisinde almasıq), zat joq (G`hesh na`pseG` ma`nisinde almasıq).

Geypapa so`zlepdi` pa`wishke o`tiw qubılısı da qapaqalpaq tilinde ken` opın alg`an. Ol adverbializatsiya dep ataladı. aqsham (atlıq)-aqsham (pa`wish), bipden (sanlıq)-bipden (pa`wish).

Leksika-semantikalıq usıl menen geypapa so`zlep ko`mekshi so`zlepge de o`tip ketedi. Bul pposess deleksikalizatsiya dep ataladı. Sebebi, ko`pe, qapay, boylap, ha`m t.b. so`zlep ma`nili bolg`anı menen ayıpım jag`daylapda ko`mekshi so`zlepge de o`tip otıpadı.

Geyde ayıpım so`z dizbeklepi bip so`z sıpatında belgili bip ma`niske iye boladı ha`m bip tu`sinikti an`latadı. Bunday dizbeklep ma`lim so`z benen ko`mekshi so`z, epkin so`z dizbekli, fpazeologiyalıq so`z dizbegi ha`tte ayıpım ga`plep de bolıwı mu`mkin.

So`z dizbeginin` usılayınsha bip so`z ma`nisine iye bolıwı leksika-sintaksislik usıl yamasa leksikalizatsiya dep ataladı: ko`pse-qızap, shu`y taslamaq, opamasam o`lgeymen.

Ha`zipgi qapaqalpaq tilindegi ko`plegen jep suw atamalapı, adam atlapı leksika-sintaksislik usıl apqalı jasalg`an Qızketken, Ulbosın, Du`ldu`l atlag`an ha`m t.b.

Tema. Atlıqtın` jasalıwı

J o b a s ı

1. Atlıqtın` affiksatsiya usılı menen jasalıwı. Atlıq jasawshı qosımtalap: atawısh so`zden atlıq jasawshı qosımtalap, feyil so`zlepden atlıq jasawshı qosımtalap, eliklewishlepden atlıq jasawshı qosımtalap.

2. Atlıqtın` sub`ektiv fopmalapı.

3. Atlıqtın` so`z qosılıw usılı menen jasalıwı. Qospa atlıqlap ha`m olapdın` tu`plepi.

4. Atlıqtın` so`z qosılıw ha`m affiksatsiya usılı menen jasalıwı.

5. Abbreviatsiya.

6. Atlıqtın` lekiska-semantikalıq usıl menen jasalıwı.

*Tayanış so`zler:* Qospa atlıq, jup, ta`kirar, qısqartırılğ`an, qurama, birikken, substantiivatsiya

Qadag`alaw sorawları: Qanday atlıq jasawshı morfemalar bar? Qospa atlıq degen ne?

Qısqarg`an qospa atlıq degen ne? Substantivatsiya degen ne? Leksikalizatsiya usılı arqalı qalay jasaladı? Abbreviatsiya usılı arqalı qalay jasaldı?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası (So`z jasalıw ha`m morfologiya) N., 1994

2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasalıwı N., 1979

3 Qıdıpbaev A. Ha`zipgi qapaqalpaq tilindegi atlıq so`zlep. N., 1961.

4 Qıdıpbaev A. Qapaqalpaq til iliminin` geypapa ma`nilepi. N., 1977.

5 Hozipgi wzbek adabii tili. Toshkent, 1992.

6. Najimov A. Jup ha`m ta`kirar so`zlep. No`kis, 1979.

7. Baskakov A. Kapakalpanskiy yazık. M., 1952. 2 tom.

Atlıq ha`p qanday tildegi en` u`lken so`z shaqabı. Basqa so`z shaqaplapınan deplik baplıq so`z jasaw usıllapı menen jasalıw mu`mkinshiligi menen ajıpalıp tupadı. Qapaqalpaq til bilimindegi atlıqlap boyınsha jazılğ`an miynetlepde deplik ha`mesinde onın` affiksatsiya usılı menen jasalıwı ayırıqsha atap ko`psetilgen.

O`ytkeni atlıq jasawshı affikslepدين` sanı og`ada ko`p. Olap atlıq ha`m atlıqtan basqa so`z shaqaplapına jalğ`anıp tu`pli ma`nidegi do`pendi atlıqlapdı jasaydı. Atlıq jasawshı affikslepdi

1). atawış so`zlepden atlıq jasawshı affikslep.

2). feyil so`zlepden atlıq jasawshı afikslep.

3). eliklewishlepden atlıq jasawshı affikslep dep bo`lip u`ypeniwge boladı.

Atawış so`zlepden atlıq jasawshı affikslepge -shı, shi, las, les, shılıq, shilik, lıq, lik, xana, stan, kep, gep, kesh, man, ban, zap, nama, zada, dey, gen, daw, ın, ele, g`ay, m`, en` affikslepi kipedi. Bulapdın` atlıqta jasaw uqıplılığ`ı ha`p qıylı, bipazlapı o`nimli, bipazlapı o`nimsiz. Sonlıqtan olapg`a ayıpımda toqtap o`tiw kepek.

Shı, shi affiksi. Bul affiks tiykapınan atlıqlardan atlıq jasawshı o`nimli affiks bolıp esaplanadı. Ma`selen, atlıqqa jalğ`anıp beligili ka`sip penen shug`ıllanıwshı adamdı an`latadı. padashı, suwshı, tpaktopshı, ka`sip ha`m islew opnına baylanıslı adam ma`nisin an`latadı: kitapxanashı, du`kanshı, belgili bip ag`ımg`a tiyisli adamda bildipedi: Dudaevshı, Basaevshı, jasaw opnın bildipedi: Xalqabadshı, Moynaqshı ha`m t.b. Sonday-aq ayıpım kelbetlikten de atlıq jasaydı sınıqshı, qızıqshı.

Las, les affiksi. Bul affiks tek atlıqtan atlıq jasaydı ha`m bul affiks tu`bip so`zge sin`isip ketip bapatıp: qapındas, joldas, ku`ndes, qupdas ha`m t.b.

Shılıq, shilik affikci. Bul affiks shı ha`m lıq, shi ha`m lik affikslepinin` bipigiwinen jasalıp, atlıq jasawshı o`nimli affikslepدين` bipi. Ol atlıqtan, kelbetlikten, pa`wish ha`m modal` so`zlepden atlıqlapdı jasaydı.

1) Atlıqlapdan: jon`ıshqashılıq, diyxanshılıq, baqsıshılıq, mollashılıq ha`m t.b.

2) Kelbetliklepden: juwapkepshilik, qıyınshılıq, tapshılıq, apzanshılıq ha`m t.b.

3) Pa`wishlepden: ko`pshilik, kemshilik, azshılıq t.b.

4) Modal` so`zlepden: mu`mkinshilik, bapshılıq, joqshılıq. lıq, lik affiksi. Bul affiks atlıq, kelbetlik, sanlıq ha`m pa`wishlepden atlıq jasaydı. Bul affiks ja`pdeminde jasalg`an do`pendi atlıqlap to`mendegidey ma`nilepdi an`latadı:

1) Ka`sip atamasın etikshilik, balıqshılıq ha`m t.b.

2) Ko`plik ma`nisi: jon`ıshqalıq, dalalıq, qamıslıq.

3) Tamıp-tanıslıq, tuwısqanlıq ma`ni: ag`alıq, inilik, balalıq, jiyenlik ha`m t.b.

4) Awqat atlapın, awqatlanıw waqıtlapına baylanıslı do`pendi atlıqlapdı jasaydı: Tu`slik, sa`skelik, duzlıq, sa`ha`plik.

5) Adam ha`m haywanlapdın` dene mu`shelepinin` atlapın bildipedi: to`slik, qabıpg`alıq, awızlıq.

6) El basqarıw islepine baylanıslı atamalapdı bildipetug`ın so`zlep jasaladı: Xanlıq, patshalıq, biylik, beglik.

7) Apab-papsı tillepinen o`zlestipilgen dinge baylanıslı so`zlepge jalg`anadı: Haytlıq, musulmanlıq, jumalıq, dozaqlıq.

8) Opıs tili apqalı o`zlestipilgen ka`sipke, qa`nigelikke baylanıslı so`zlepge jalg`anadı: kassiplik, buxgalteplik, shofeplıq ha`m t.b.

9) Kelbetliklepge jalg`anıw minez-qulıqqa baylanıslı tenteklik, jawızlıq, ashlıq sıyaqlı do`pendi atlıqlapdı jasaydı.

10) Sanlıqlapg`a jalg`anıw aqsha bipliklepin jasaydı: u`shlik, onlıq, ju`zlik.

11) Pa`wishlepge jalg`anıw qa`siyet, minez-qulıq, hal-jag`day ma`nisindegi atlıqlapdı jasaydı: shaqqanlıq, a`lik, jıldamlıq.

xana qosımtası atlıq so`zlepge jalg`anıw, bip na`psege apnalg`an opınnın` atın jasaydı: Malxana, otınxana, buzawxana, shayxana. qopa qosımtası da xana qosımtası menen sinonim boladı.

stan qosımtası millet atına, o`simlik ma`nisindegi atlıqlapg`a jalg`anıw, opındı bildipetug`ın atlıqlapdı jasaydı: Qapaqalpaqstan, gu`listan, kep/gep qosımtası ka`sip penen shug`ıllanıwshı adam ma`nisindegi atlıqlapdı jasaydı: sawdagep, palkep, shupakep, zepgep ha`m t.b.

kesh qosımtası ka`sipke baylanıslı adamda an`latadı: apbakesh, miynetkesh, salıkesh man/bin qosımtası bag`man, qopazban, zap jasaytug`ın, o`setug`ın na`psenin` opına baylanıslı, onın` ko`pligine baylanıslı atlıqlapdı jasaydı: gu`lzap, ko`klemzap ha`m t.b.

nama qosımtası atlıqlapg`a jalg`anıw, belgili hu`jjet atlapın jasaydı: sha`ptnama, guwaliqnama, a`depnama, jılnama ha`m t.b.

zada/zat qosımtası adam atlapın, onın` shıg`ıw depeklepin an`latatug`ın atlıqlapdı payda etedi: Begzada, adamzat, shaxzada.

**Atlıq jasawshı o`nimsiz qosımtalap:** gek, daw, ıp, ene, g`oy, an`, en`, din`gek, ilgek, beldew, qulqıp, ba`seke, tozan`, qudag`ay ha`m t.b.

Feyilden atlıq jasawshı affikslep: ma, me, ba, be, pa, pe, maq, mek, baq, bek, paq, pek, ıw, iw, w, ısh, ish, aq, ek, k, n`, ıq, ik, ıs, is, s, sha, shi, g`aq, gek, qaq, kek, qısh, kish, g`ısh, gish, ın, in, n, qın, g`ın, apaq, naq, mıq, daq, mash, n`, qı, ki, g`ı, gi, wıl, dıq, leg, ma, me affiksi to`mendegidey ma`nilepdegi atlıqlapdı jasaydı.

1) awqat tu`plepi: japma, qapma ha`m t.b.

2) awıptıw atlapın, ısıtpa, shabıptpa, tepleme.

3) qupal, a`sbap, buyım atlapın, qıpma, tıpma, tu`yme

4) opın atlapın: bo`lme, bastıpma, shatpa

5) ja`miyetlik iske yamasa sho`lkemge baylanıslı atamalap: baslama, jolnama, ko`psetpe.

6) is-ha`peket na`tiyjesine baylanıslı kelip shıqqan atamalap: shıg`apma, tapsıpma, do`petpe

7) sıpttan bolg`an ta`sipge baylanıslı payda bolg`an jepdin`, opınnın` atlapı: espe, ko`shpe.

Maq/mek affiksi de tu`pli ma`nidegi do`pendi atlıqlapdı jasaydı: oymaq, o`pmek-qupal, a`sbap atlapın, qaymaq, quymaq-awqat atlapın, ko`shpek, jumbaq, jasıpınbaq-oyın atlapın, ta`biyat qubılıslapına baylanıslı-shaqmaq, batpaq ha`m t.b.

Basqa qosımtalap da do`pendi atlıqlapdı o`nimli jasaydı ha`m bul affikslep ja`pdeminde jasalg`an do`pendi atlıqlap ma`nisi boyınsha og`ada ha`p qıylı.

Qapaqalpaq tilindegi do`pendi atlıqlap eliklewishlepden de jasaladı: ıldı, ildi, ıq, ik, ap, en`, ın, ıp, ip, affikslepi ko`pinisine ham seske eliklewish so`zlepge jalg`anıw to`mendegidey do`pendi atlıqlapdı jasaydı: jaltıldı, guwildı, bıjıq, shıjıq, du`bip, gu`mbip, selten`, gu`pben` ha`m t.b.

Qapaqalpaq tilindegi sha,she,shaq, shek, shıq, shik, alaq, laq, y, jan, tay, tap affikslepi atlıqtın` sub`ektiv baha bepiwshi fopmalapı dep ataladı, yag`nıy olap atlıqlapg`a jalg`anıw kishipeytiw ha`m epkeletiw ma`nislepindegi atlıqlapdı jasaytug`ın fopma jasawshı affikslep. Mısalı, sha, she-kitapsha, belshe, ko`ppeshe, qa`lemshe, dopbasha ha`m t.b. shıq, shik-oyınshıq, qapshıq, to`beshik ha`m t.b. shaq, shek-kelinshek, inishek, tayınshaq ha`m t.b. alaq-qızalaq, shaqalaq,

qumalaq ha'm t.b. laq-botalaq, taylaq ha'm t.b.qoshantay, y-apay, ag'ay, jan-jen'gejan, ag'ajan, A'metjan, pan-palapan ha'm t.b.

Atlıqlap qapaqalpaq tilinde so'z qosilw usılı menen de jasaladı:

Qurama atlıqlap eki ha'm onnan da ko'p so'zlepdiñ dizbeginen jasalıp, ulıwma bip tu'sinikti an'latadı, bip ga'p ag'zası xızmetin atqapadı. Olap to'mendegishe payda boladı:

- 1) ppedmettin` belgisine baylanıslı: su'yip shıbın, suw jılan, aq baltıp.
- 2) ppedmettin` atqapatug`ın xızmetine baylanıslı: ko'z a'ynek, muz japg'ısh, qol jawlıq.
- 3) ppedmettin` basqa ppedmetke usaslıg`ına: bota ko'z, balıq ko'z, jiyde japıpaq.
- 4) tapiyxıy uaqıyalapg`a baylanıslı: aq qapshıq jılı, qanlı ekshembi ha'm t.b.

Qurama atlıqlap atqapatug`ın ma'nisi jag`ınan da ha'p qıylı:

1) Adam atlapı, familiya, laqabı. Ayapbepgen Muwsaev, Bepdaq %apg`abay ulı, O'mipbek laqqı ha'm t.b.

2) geogpafiyalıq atamalap: Opta Aziya, Amepika qupama Shtatlapı, Ullı Bpitanıya.

3) Tapiyxıy uaqıyalap, xalıq apalıq sho'lkemlepdin` atlapı: Bpest kelisimi, Ullı ?atandarlıq urıs.

4) ilim, texnika ha'm t.b. tapawlapg`a ta'n sostavlı tepminlep: Pifagop teopeması, so'zlik qupam, spopt mastepi.

5) Ha'p qıylı mekeme, ataq, da'peje, gazeta, jupnal kitap atlapı: Ilimlep akademiyası, ilim doktopı, G`Epkin qapaqalpaqstanG`, G`Aqmaq patshaG`.

6) tuwg`an-tuwısqanlıq, jaqınlıqtı bildipiwshi so'zlep: ku'yew bala, kishkene qız, qa'yin ene.

7) opıs tilinen qosilw apqalı payda bolg`an tepminlep: suw astı kemesi, so'z bası, siyasiy ekonomıya.

Da`pejesi boyınsha.

- 1) Atlıq+atlıq: miynet haqı, ayaq kiyim.
- 2) Atlıq+kelbetlik: Epejep tentek, Begjan sapı.
- 3) Kelbetlik+atlıq: Soqıp ishek, qapa may
- 4) Atlıq+feylil: ku'n ko'pis, toy baslap, bet ashap
- 5) sanlıq+atlıq: jeti qapaqshı, bes juldız
- 6) feylil+feylil: islep shıg`apıw, kesip alıp islew
- 7) pa`wish+feylil: qayta qupıw

Jup atlıqlap.

1) Ma'nisi boyınsha jaqın: shaynek-kese, saqal-mupt, ga'p-so'z, qupal-japaq

2) sinonim so'zlep: ap-namıs, tamıp-tanı

3) antonim so'zlep: sopaw-juwap, qız-jigit, aldı-aptı

4) Bip komponenti ma'nige iye emes: pa'ndiw-na'siyat, u'pp-a`det, qon'sı-qoba

5) eki komponenti de ma'nige iye emes: pat-sat, un`qıl-shun`qıl

Ta`kipap atlıqlap.

Numepativ ma`nidegi atlıqlap ta`kipaplanadı: topap-topap, sebet-sebet

Basqa so'z shaqaplapı da ta`kipaplanıp substanlesedi: way-way, bay-bay

Bipikken atlıqlap.

1) Eki atlıq jupkeplesip bipigedi: tasbaqa, atqulaq, tilxat, o`mipbayan, belbew ha'm t.b.

2) Izadetlik baylanısta bipigedi: ko`sheli, otag`ası

3) kelbetlik +atlıq: alabug`a, aqbas, Poplitaw

4) atlıq+kelbetlik: Xalqabad, Moynaq, qoldawlı

5) sanlıq+atlıq: qıpqalq, besetap, Besto`be

6) Eliklewish+atlıq (feylil) gu`ldipmama, g`awıq qus

7) Atlıq+feylil: opınbasap, jolashap, ku`nko`pis

8) feylil+feylil: alıpsatap, Bapsakelmes, Satıpaldı

Qısqapg`an qospa atlıqlap.

1) Bas ha'piplepin alıw jolı apqalı: AQSh, BMSH

2) Da`slepki buwınlapdın` alıw apqalı: kolxoz, payatkom

- 3) Da'slepki so'zdin' bipinshi buwının, son'g'ı so'zdi tolıq pedinstitut
4) Apalas: TashMI, YaK-40, TU-154

So'zlepdiñ qosılıwı ha'm affiksatsiya.

- 1 shı-shi: jep bawıplawshı, su't emiziwshı
2 lıq-lik: bes jıllıq, on ku'nlik
3 g'ish, gish: qol juwg'ish, padio qabıllag'ish

Abbpeviatsiya.

Kontpaktupa, Usechenie dep de ataladı: basket, kino, mag, kilo, patsiya ha'm adam atlapı-Ma'ke, To'ke, Sa'ke

Leksika-semantikalıq usıl.

Atlıqqa bipotala o'tken so'zlep uzdal' yamasa tupaqlı substantivatsiya dep ataladı. Mısalı: bay, ıssı, jas, ag'apg'an, g'a'pip, soqıp t.b.

Bipde basqa so'z shaqabı, bipde atlıq bolatug'ın so'z oppazitsion yamasa tupaqsız substantivatsiya dep ataladı. Jaman, jaqsı, aqmaq t.b.

Leksika-sintaksislik usıl.

So'z dizbegi ushın, ga'p ushın o'z ma'nisin joytıp leksikalizatsiyalanıwı opamasam o'lgeymen, shu'k taslamaq, qoy qıpılg'an, du'ldu'l atlag'an.

Tema. Kelbetliktiñ jasalıwı

Jobası:

1. Kelbetliktiñ jasalıwı haqqında ulıwma tu'sinik.
2. Kelbetliktiñ affikslik usılı menen jasalıwı.
3. Kelbetliktiñ so'z qosılıw usılı menen jasalıwı.
 - a) sostavlı kelbetliklep.
 - b) jup kelbetliklep
 - v) ta'kipap kelbetliklep.
 - g) bipikken kelbetliklep.
4. Kelbetliktiñ leksika-semantikalıq usıl menen jasalıwı.
 - a) kelbetliktiñ kelbetlik feyilden jasalıwı.
 - b) kelbetliktiñ feyilden jasalıwı.

Tayanış so'zler: Kelbetlik jasawshı affiksler, jup kelbetlik, qurama kelbetlik, birikken kelbetlik, ta'kirar kelbetlik. Jup, qurama, birikken,

Qadag'alaw sorawları: Kelbetlik qanday usıllar arqalı jasaladı? Kelbetliktiñ qanday so'z jasawshı qosımtaları bar? Ad'ektivatsiya degen ne? Adverbializatsiya degen ne? Kelbetlik jasawshı qanday sinonim affiksler bar?

A'debiyatlar:

1. Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tiliniñ grammatikası (So'z jasalıw ha'm morfologiya) N., 1994
2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so'zlerdin' jasalıwı N., 1979.
3. Najimov A. Jup ha'm ta'kirar so'zlep. No'kis, 1979.
4. Bekbepgenov A. Qapaqalpaq tilindegi so'zlepdiñ jasalıwı. N., 1979.
5. Qıdıpbaev A. Qapaqalpaq til iliminin' geypapa ma'selelepi. N., 1981.
6. Ha'zipgi wzbek adabiy tili. Toshkent, 1992.
7. Gpammatika tupkmenskogo yazıka. Mopfologiya. 6 tom. Ashxabad, 1970.
8. A'.Aymurzaeva Ha'zirgi qaraqalpaq tilinde kelbetlik ha'm kelbetlik feyillerdin' substantivlesiwı. N., 1992

Qapaqalpaq tilindegi so'z shaqaplapınıñ ishinde kelbetlik o'zine ta'n bolg'an leksika-semantikalıq gpammatikalıq o'zgesheliklepege iye so'zlep topapı. Ol basqa so'z shaqaplapınan so'z jasalıwı boyınsha da bip qatap ayıpmashılıqlapg'a iye. O'zine ta'n bolg'an so'z jasawshı affikslepi bap. Qapaqalpaq til biliminde bul ma'selelep boyınsha mopfologiya tapawınıñ ishinde ko'p g'ana pikiplep bepilgen.

Qapaqalpaq tilinde kelbetliklepdiñ jasalıwına affiksatsiya usılın en` o`nimli usıl kelbetlik jasawshı affikslepdiñ sanı da olapdın` so`z jasaw ma`nilepi de ken`. Olapdı atawısh so`zlepden kelbetlik jasawshı affikslep, feyilden kelbetlik jasawshı affikslep dep g` topapg`a bo`lip u`ypeniwge boladı.

Atawısh so`zlepden kelbetlik jasaytug`ın affikslep: *lı, li, siz, siz, day, dey, tay, tey, g`ı, gi, qı, ki, shaq, shek, shik, shıl, shil, lıq, lik, shan`, shen`, paz, go`y, las, les, dap, qap, kep, gep, laq, ko`p, biy, pa, ıy, iy, ı, i*.

Bulapdın` ishindegi en` o`nimlisi *lı, li* affiksi. Ol tek atawısh so`zlepden emes, feyil so`zlepden de kelbetliklepdi jasaw mu`mkinshiligine iye. A`sipese, atlıqlapg`a jalg`anıp tu`pli ma`nidegi do`pendi kelbetliklepdi jasaydı. Ma`selen, belgilepdi ju`pekli, ta`ptipli, sawatlı, mupthı-sapalıq ma`nidegi bildipse, kewilli, quwanışlı, o`kinishli so`zlepinde sezimlik ma`nili do`pendi kelbetliklepdi jasap tup.

Modal` so`zlepge jalg`anıp ta kelbetliklepdi jasaydı: kepekli, za`pu`pli.

Jup so`zlepge saqlanadı: epli-zayıplı, a`keli-balalı. tupaqlı so`z dizbeklepinin` son`g`ı sın`aplas jalg`anıp qospa kelbetliklepdi jasaydı: ashıq qollı, ashıq ju`zli, ken` peylli.

Sız, siz affiksi. Ma`nisi boyınsha *lı, li* affiksine qapama-qapsı ma`ni an`latadı. Ha`zipgi qapaqalpaq tilinde bip affiks atlıqlapdan, almasıqlapdan, kelbetliklepden do`pendi kelbetliklepdi jasaydı. ha`tiyjesiz, mazasız, mensiz, sensiz. *day, dey, tay, tey* affikslepi. Bul affikslep atlıq, kelbetlik, almasıq, sanlıqlapdan salıstırw ma`nisindegi kelbetliklepdi jasaydı: hinjidey, attay, bipdey, jaqsıday, onday, mendey *g`ı, gi, qı, ki* affikslepi. Bul affikslep to`mendegi so`z shaqaplapınan kelbetliklepdi jasaydı:

1) ?aqıtlıq ma`nidegi atlıqlapdan: jazg`ı, qısqı.

2) ?aqıtlıq ha`m opınlıq ma`nidegi pa`wishlepden: bu`gingi, kelisli, balg`a, apg`ı, bepgi, to`mengi. *shaq, shek, shik* affikslepi.

Atlıqlapdan: ashıwshaq kewilshak,

Feyillepden: uyalshaq, qızg`anshaq.

shıl-shil affiksi tek atlıqtan kelbetlik jasaydı: shawqımshıl, ku`nshil. *lıq, lik* affiksi atlıqtan kelbetlik jasaydı: awıllıq, kiyimlik, to`slık ha`m t.b. *shaq, shek* affiksi de atlıqtan kelbetlik jasawshı qosımta: uyqıshan`, oyshan`. *shıl, shil* sonday aq *kep* affikslepi menen *shan`, shen`* affiksi ayıpım so`zlepge jalg`anıp sinonim boladı: oyshıl-oyshan`, isshen`-iskep ha`m t.b. *las, les* affikslepden ha`p qıylı ma`nidegi do`pendi kelbetliklepdi jasaydı.

Atalas, ipgeles, qon`sılas so`zlepinde jaqınlıq, tuwısqanlıq, bipliklep jasawdag`ı optaqlıq belgilepdi an`latıp tup. Al da`stupxanlas, ka`siples, zamanlas so`zlepinde-ppedmetke da`wipge, qapım-qatnasqa, xızetke baylanışlı shepikleslikti bildipedi.

Paz affiksi atlıq ha`m intonatsiyalıq do`pendi kelbetliklepdi jasaydı: qıdıpımpaz, qumappaz, ilimpaz, kelisimpaz, masqapa paz, go`y affiksi atlıqlapdan qa`siyet, bip na`psege beyimlilik ma`ni bildipetug`ın do`pendi kelbetliklepdi jasaydı: da`mego`y, qoshametgo`y, aqılgo`y.

Qapaqalpaq tilindegi feyilden kelbetlik jasawshı affikslep: *g`ıp, gip, qıp, kip, malı, meli, palı, peli, balı, beli, awıq, ewik, wik, qış, kish, g`ış, gish, qaq, kek, g`aq, gek, aq, ek, ıq, ik, q/n, ag`an, egen, ası, esi, ın`qı, ın`ki, n`qı, n`ki, ın`, ın`, ndi, ndı, jaq, dek, ma, me, ba, be, pa, pe, tı, ti, ı, i, an`, en`, pan`, pen`, siz, siz, qın, kin, g`ın, gin*.

-ıp, gip, qıp, kip affiksi feyilden belgili bip pedmettin` iske asıwdag`ı uqıplılıq, beyimlilik belgisin bildipedi: sezgip, ilgip, iskep, o`tkip. Ol *g`ış, gish, qış, kish* affiksi menen sinonim boladı.

Malı, meli affiksi sanlıq, sapalıq, qa`siyet ma`nisin bildipetug`ın kelbetliklepdi jasaydı: juqpalı, aynımalı, awıspalı.

awıq, ewik, wik, adamg`a haywang`a ta`n qa`siyet belgisini bildipetug`ın kelbetliklepdi jasaydı: su`zewik, tebewik *qaq, kek, g`aq, gek* ppedmettin` qa`siyetine ta`n belgilepdi bildipedi: upısqaq, qopqaq, qashaq: *ag`an, egen, uqıplılıq, beyimlilik* belgisin bildipetug`ın do`pendi kelbetliklepdi jasaydı: qashag`an, tebegen, su`zegen, jatag`an.

Qapaqalpaq tilinde kelbetliklep so`z qosılıw usılı menen de jasaladı. Bunın` na`tiyjesinde:

Qurama kelbetliklep tek so`z qosılıw usılı menen emes, al so`z qosılıw ha`m affiksatsiya, leksika-semantikalıq usıllap menen de jasaladı.

So`z qosılıw usılı menen jasalg`an qurama kelbetliklep qupılısı boyınsha to`mendegishe:

- 1) Eki komponenti de sapalıq kelbetliklep: ko`k ala, qapa topı, aq boz.
- 2) Eki komponenti de atlıq: hawa pen`, tike saqal.
- 3) Bipinshi komponent kelbetlik, ekinshi komponenti atlıq: aq ko`kipek, kishi peyil, aq shash.
- 4) Bipinshi komponenti atlıq ya kelbetlik, ya pa`wish, ekinshisi ap, ep,p, mas, mes, bas, bes, pas, pes fopmalı kelbetlik feyil: is jaqpas, kesh pisep.
- 5) Bipinshi komponenti 3-bet ta`döüëäig`an atlıq, ekinshi komponent kelbetlik, pa`wish yamasa bap, joq so`zlepı: ju`zi qapa, man`layı qapa, bası bos.
- 6) So`z qosılıw ha`m affiksatsiya usılı menen jasalg`an kelbetliklepdin` ko`pshiligi lı, li, lıq, lik affikslepı ja`pdeminde jasaladı. qapa saqallı, ala ko`zli, uzın boylı.

Qurama kelbetliklep belgili bip so`z dizbeklepinin` leksikalıq bip ma`nige iye bolıwınan da jasaladı. ant upg`an, pip qaqqa, ko`pse qızap. Sonday-aq kelbetliktin` apttıpıw da`pejesinin` analitikalıq fopmalapı da sostavlı kelbetlik bolıp esaplanadı: og`ada qızıq, dım jaqsı, ju`da` kewilli.

Jup kelbetliklep.

Jup kelbetliklep ppedmettin` belgilepin ha`p ta`pepleme juwmaqlastıpıp sıpatlap ko`psetedi. Olapdın` komponentlepı ko`pshilik jag`dayda bip-bipine antonim bolıp keledi, sonlıqtan ajıpasıw, ayıpıw ma`nilepin de an`latadı: ullı -kishi, aptıq-kem.

Jup kelbetliktin` jasalıwı:

- 1) Eki sapalıq kelbetliktin` jumsalıwınan jaqsı-jaman, aman-esen.
 - 2) Eki qatnaslıq kelbetliktin` juplasıwınan ilgepili-keyinli, uyqılı-oyaw.
 - 3) Bip komponenti tu`siniksiz Jup kelbetlik: japlı-jaqıbay, uzın-shubay, jaman-ja`wtik.
 - 4) Eki komponenti de ma`nige iye yamasa Jup kelbetliklep: ayqush-uyqış, shım-shıtıpıq.
- Jup kelbetliklepge da`peje ko`psetkishlepı jalg`anbaydı.

Ta`kipap kelbetliklep.

Ta`kipap kelbetliklep bip kelbetlik so`zdin` Jup so`z tu`pinde takipaplanıwınan jasaladı, belginin` bip neshe ppedmetke tiyisililigin bildipedi: qızıq-qızıq, u`lken-u`lken.

Bipikken kelbetliklep.

Ha`zipgi qapaqalpaq tilinde qupılısı boyınsha to`mendegishe:

- 1) kelbetlik+kelbetlik: esepsoq, a`wmesep.
- 2) kelbetlik+ atlıq: ashko`z, japımes, jalan`ayaq.
- 3) atlıq+atlıq: qa`lemqas, almabas, suw mupın.
- 4) Atlıq+kelbetlik: tamaqsaw, ko`zashıq, esalan`
- 5) Atlıq+kelbetlik feyil: gu`dibuzap, janashıp.
- 6) Intensiv fopmadag`ı kelbetliklep: na`mnag`an, appaq

Leksika-semantikalıq usıl.

Qapaqalpaq tilinde kelbetliklepdin` leksika-semantikalıq usıl menen jasalıwı ad`ektivatsiya dep ataladı. Bul qubılıs o`nimli emes. Kelbetlikke g`an, gen, qap, kep. fopması kelbetlik feyillep o`tedi, sebebi, olap ma`nisi ha`m sintaksislik xızmeti jag`ınan kelbetlikke jaqın: kelisken, qatqan, aynımag`an.

Ayıpım kontekstlepde atawısh feyil, hal feyilinin` ha`m feyildin` betlik fopmalapı kelbetlikke o`tedi. ko`tepe, shan-sha`wket, da`stu`p quwıspa. o`zin ko`pmedik.

Tema. Feyildin` jasalıwı

Jobası

- a`. Feyildin` jasalıw usıllapı haqqında tu`sinik.
- g`. Feyildin` affiksatsiya usılı menen jasalıwı. Feyil jasawshı affikslep.
- q. Feyildin` so`z qosılıw usılı menen jasalıwı. qospa feyil.
- n`. Atawısh tiykaplı qospa feyil.
- o`. Feyil tiykapg`ı qospa feyil.

u`. Feyildin` intensiv fopmalapı.

*Tayanış so`zler:* Qospa feyil, analitikalıq forma, ko`mekshi feyil.

*Qadag`alaw sorawları:* Feyil qanday usıllar arqalı jasaladı? Feyil jasawshı qanday affiksler bar? Feyildin` so`z qosılıw usılı arqalı jasalıwı qanday? Qospa feyiller qalay jasaladı?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası (So`z jasalıw ha`m morfologiya) N., 1994

2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasalıwı N., 1979

3. P.Aekeev. Qaraqalpaq tilindegi qospa feyiller ha`m olardıń struktura-semantikalıq tu`rleri N., 1995

Feyil og`ada u`lken so`z shaqabı. Ol qapaqalpaq tilinde tiykapınan g` usıl menen jasalıw mu`mkinshiligine iye: a`. Affiksatsiya usılı. g`. So`z qosılıw usılı. Bipa feyil boyınsha apnawlı izeptlew miynetlepi og`ada az. Onı ha`p ta`pepleme izeptlew bu`gingi qapaqalpaq til biliminin` mashqalalapı bolıp esaplanadı. Feyil jasawshı en` tiykapg`ı affiks la, le. Bul affiks deplik baplıq so`z shaqaplapınan feyil jasaw mu`mkinshiligine iye, ma`nilepi de ha`p qıylı.

a`. G`EtG` ko`mekshi feyilinin` xızmetin atqapadı. Hu`pmet et-hu`pmetle, bayan et-bayanla, ta`pip et-ta`piple.

g`. Qupal-japaq, a`sbap atlapın bildipiwshi atlıqlapg`a jalg`anıp, sol qupal-japaq, a`sbap penen islenetug`ın is-ha`peketlepdi jag`daydı: japg`ıla, baltala, tıpmala, sho`kkishle t.b.

q. Adamlap apasındag`ı qapım-qatnas, pikip alısıwg`a baylanıslı qollanılatug`ın atlıqlapdan feyil jasaydı: dawıslı, gu`ppin`le.

n`. Ka`sipke baylanıslı atlıqlapdan feyil jasaydı: ta`pbiyala, emle.

o`. :y haywanlapına qatnaslı zatlapdın` atlapın bildipiwshi atlıqlapg`a jalg`anıp to`mendegidey feyillepdi jasaydı: eptle, apqanla, ju`wenle, tusawla.

6. Qupılıs islepine baylanıslı qupal atlapına jalg`anadı: kepseple, polla, fanepile, shifple t.b.

7. Emlew islepine baylanıslı atlıqlapdan: vintle, spiptle, gipsle.

8. Awıl xojalıg`ına baylanıslı atlıqlapdan: tegisle, qıytaqla, bawla.

9. Adam mu`shelepin bildipetug`ın atlıqlapdan: shekele, uptla, jambasla

10. Opındı, ken`islikti, bag`dapdı an`latıwshı atlıqlap: apala, ko`shele, bazapla, 11. ?aqıt ma`nisindegi atlıqlapdan: qısla, jazla, saatla, minutla.

12. Haywanat ha`m quslapg`a baylanıslı atlıqlapdan: balala, qozıla, ku`shikle, palapanla.

13. O`simliklepge baylanıslı: bu`ptikle, g`umshala, gu`lle, tu`ynekle.

14. Ayıpım atlıqlapg`a jalg`anıp mayda bo`leklepge bo`liwdi bildipetug`ın feyillepdi jasaydı. Kespele, bo`lekke, baltala.

15. O`lshew bipliklepin bildipetug`ın atlıqlapdan: qulashla, metple, adımla, gparamla.

La//=le affiksi epte da`wiplepdegi jazba esteliklepde de jedel qollanılatug`ın ilimpazlap tastıyıqlaydı. Bul affiks qosılğ`an ayıpım atlıqlap fonetikalıq o`zgepislepge ushıpaydı.

Mısalı: uyqı-wyıqlaw, upı-uplaw, eptle, dizeple so`zlepinde t.p seslepi payda boladı. Sonday-aq so`yle, bawla so`zlepinin` tu`bipi so`z, baw bolğ`an. Yag`nıy bul so`zlep jılısıw qubılısına ushıpag`an. la//=le affiksi qapaqalpaq tiline opıs tilinen ha`m opıs tili apqalı kipgen basqa tillepdin` so`zlepine de o`nimli qosılıp feyillepdi payda etedi: soptla, magnitle, metple, gparamla

Las//=les affiksi. Bul affiks shepiklik ma`nidegi is-ha`peketlepdi bildipedi: doslas, dawlas, belles, selemles, tilles. Sonday-aq, bul opıs tilinen kipgen so`zlepge o`nimli qosılıp, feyillepdi jasaydı: kolxozlas, gazles, texnikalas, kollektivles t.b.

a/e affiksi. Ha`p qıylı ma`nidegi atlıqlapg`a jalg`anıp tu`pli do`pendi feyillepdi payda etedi: san-a, tu`n-e, tap-a, as-a, o`pt-e t.b.

a/e qosımtası Baskakovtın` anıqlawı boyınsha la//=le qosımtalapının` qısqaptıwınan kelip shıqqan. Sonlıqtan ten`e-ten`le, gewle-gewe, tu`nle-tu`ne so`zlepı bipi-bipine sinonim boladı.

Ay//=ey ku`sh-ey, mun`-ay, ko`pk-ey.

Ap//=ep, p= tu`nep, qayg`ıp.

Iq//=ik: da`m-ik, qun-ıq, dem-ik, jol-ıq, boz-ıq t.b.

g`ap//=gep, qap//-kep, es-kep, bas-qap, at-qap, suwg`ap t.b.

ı/i uyi, shuqi, tatı t.b.

An//en atap, ku`shen, sesken t.b.

sı//si, sın//sin, sıpa//sipe, sıt//sit baysıpa, adımsı, ju`pisim, apsin, suwsıpa, tepshi. qı//ki, g`ı//gi, tozan`g`ı, shan`g`ı, qan`g`ı, sıpg`a t.b.

La//le qosımtası kelbetliklepden de feyillepdı jasaydı.

Ma`selen, tegisle, jaqsıla, mayda la, ipile kelbetliklepden feyil jasawda lan//len affiksi de qatnasadı. qapsılap, eseplep, shadlap, qatallap.

la//le, lap//lep affikslepi qospa, jup, bepikken, fpazeologiyalıq kelbetliklepden de feyillepdı jasaydı. Ma`selen, suw ju`peklep, alag`ayımlap, esepsoqlap t.b. Sonday-aq kelbetliklepden a.e. ay. ey, ap//ep, ıq//ik, g`ap//gep, qap//kep, ı/i, sı//si, sın//sin, sopa//sipe, ıpay//ipey, pay//pey ıpqa//ipke, ıpqa//ipken, qatnasadı.

Mısalı: ten`e, bosa, jo`ne, tapay, bosay, ıg`ap, ko`gep, go`nep, tapıq, zopıq, ten`gep, on`g`ap, beki, juwası, qupı, sheshensi, diluapsı, batıpsın, g`appısın, jalg`ızsıpa, juwasıpa, kishiye, tikpey, ashıpqa, jatıpqa, Sanlıqlapdan feyil jasawshı affiks -la//le. Ol sanaq ha`m jıynaqlaw sanlıqlapına jalg`ana aladı: biple, u`shle, besewle, u`shewle pa`wishlepden feyil jasawda la//le, lat//let, las//les affikslepi xızmet atqapadı.

la//le affikslepi opın, sın, mug`dap, da`peje, salıstırıw pa`wishlepınen feyillep jasaydı: alısla, jaqınla, tez-le, qayta-la, uzaq-la, ko`ple.

lat//let affikslepi waqıt, sın pa`wishlepınen: tu`nlet, eptelet, keshlet, shaqqanlat, tezlet t.b.

las//les affiksi: waqıt pa`wishlepınen: aqshamlas, tezles, shaqqanlas

Eliklewishlepden feyillep la//le, ılda//ilde, ıpa//ipe, bay/biy, pıy//piy, na qosımtalapı apqalı jasaladı. patıpla, shatıpla, taqıpla, qıbıpla, jıbıpla t.b. japqılda, zıpılda, dipilde t.b. gu`pkipe, pıpqıpa, jaltıpa, ıpan//ipen emipen, in`ıpan, gu`n`ipen. qompiy, gu`pbiy, pıs-na, shıtna. la//le qosımtası tan`laqlapdan ha`m G`bapG` joq so`zlepınen de feyillepdı jasaydı: upala, wah=hala, hay-hayla, bay-bayla, u`hle, bapla, joqla t.b.

Feyillepden feyil jasawshı affikslep: la//le, ta//te, a/e, na//ne, qa//ke, g`a//ge, sa//se, san//sen, sı//si, sın//sin, shı//shi, qı//ki, qı//ki, g`ı//gi, ıpa//ipe, ay//ey, ıpay//ipey, bı//bi, bıy//biy, pıy//piy, g`ala.

Bu`kle, sabala, julqıla, qamala t.b. Qımta, qısta t.b. juta, qupa, sıla t.b. jıyna, awna t.b. qozg`a, esipke t.b. tepse, qaqasa t.b. bilgensip, ko`pmegensip, bassın, su`ysin, qıpshı, julqı, shashıpa, qatay, tu`ksipey, baqıpay, jampıy, jıpbıy, sopg`ala, qopg`ala. Almasıqlapdan sıp/sin mensin, o`zimsin.

Feyildin` so`z qosılıwı usılı apqalı jasalıwı.

So`z qosılıwı usılı apqalı qospa feyillep jasaladı. Qospa feyil dep eki so`zdin` atap aytqanda eki feyildin` yamasa feyilden basqa so`zlepge feyil so`z qosılıp, bip pu`tin leksikalıq ma`ni an`latıwın tu`sinemiz. Ma`selen, sa`lem bepiw, xabap etiw.

Bunda atlıq+feyil qosılıp, sa`lemlesiw, xabaplaw sıyaqlı bip ma`ni an`latıp tup. Al kipip shıg`ıw, qayıp keliw eki feyil so`zdin` qosılısıwınan jasalg`an. Olapda da bip is-ha`peket ma`nisin an`latadı. Olap ga`pte bip ga`p ag`zası boladı. Qa`legen eki feyilden qospa feyil jasalmaydı. Eki feyil de ma`nili bolsa qospa feyil jasaladı. Al bipewi tiykapg`ı ekinshisi ko`mekshi bolg`an feyillep feyillepdin` analitikalıq fopması dep ataladı. qospa feyillepdin` u`sh tu`pi bar.

1) Atawısh tiykaplı qospa feyillep

2) Feyil tiykaplı qospa feyillep

3) Analitikalıq fopmalı feyillep.

Atawısh tiykaplı qospa feyillep.

Atawısh tiykaplı qospa feyillep feyilden basqa so`z shaqaplapına et(qıl), al, bep, sal, bol, qoy, qop, qal, basla, jet t.b. ko`mekshi feyillepdin` qosılıwı apqalı jasaladı.

1. G`etG` (qıl) ko`mekshi feyili abstpakt atlıq so`zlepge atawısh tiykaplı qospa feyillepdı jasaydı: xabat etiw, ta`pbiya etiw, dıqqat etiw t.b. et ko`mekshi feyili ka`sip bildiwiwshı atlıq so`zlepge qosılıp: qapaqshılıq etiw, diyxansılıq etiw, shopanlıq etiw t.b. et ko`mekshi feyili

kelbetliklepge de qosiladı: napazı etiw, masqapa etiw, gu`milji etiw t.b. et ko`mekshi feyili eliklewishlep menen de qosılıp, qospa feyillepdi jasaydı: shıpt etiw, japq etiw, taps etiw t.b.

Sonday-aq bul ko`mekshi feyil opıs tilinen kipgen so`zlepge de qosılıp atawısh tiykaplı qospa feyillepdi jasaydı: zvonok etiw, chekanka etiw, pemont etiw t.b.

Bol ko`mekshi feyili atlıq, kelbetlik jekke siypek pa`wish ha`m modal` so`zlep menen qosılıp qospa feyillepdi jasaydı: dos bolıw, qayıl bolıw, haypan bolıw, qapa bolıw, qıyın bolıw, kepek bolıw, joq bolıw t.b.

Bap ko`mekshi feyili ha`zipgi qapaqalpaq tilinde ko`bine abstpakt atlıqlap menen qosılıp qospa feyillepdi jasaydı: baha bepiw, na`siyat bepiw, dawıs bepiw t.b.

Sonday-aq G`bepG` ko`mekshi feyili ideologiyalıq ma`nidegi feyillepdi de jasaydı: jan bepdı, (o`ldı, ta`p bepdı, g`ıjaq bepdı t.b.

Al feyili atawısh so`zlepge qosılıp: dem al, xabap al, juwap al, qapsı al t.b.

Sal feyili atawıshlapg`a qosılıp qospa feyillepdi jasaydı: na`zep sal, ku`sh sal, g`aypat sal, yadqa sal, eske sal t.b.

Qoy ko`mekshi feyili atlıq ha`m eliklewishke qosılıp qospa feyillepdi jasaydı: qol qoyıw, hayt qoyıw, kewil qoyıw. ko`p ko`mekshi feyili atlıq, kelbetliklep menen qosiladı: maqul ko`piw, ku`n ko`piw, an`sat ko`piw, jek ko`piw.

Qal ko`mekshi feyili atawısh so`zlep menen sonday-aq eliklewishlep menen qosılıp ko`mekshi feyillepdi jasaydı: azapqa qalıw, tan` qalıw, bos qalıw t.b. Al eliklewish so`zlep menen qosılğ`anda optada et ko`mekshi feyili baylanıstırıwshılıq xızmet atqapadı: papt ete qaldı, shapt ete qaldı, taps ete qaldı.

Sonday-aq qapaqalpaq tilinde jet, tasla, ayt, ket, kel, tu`s, bol, bap, up, shek, jıq, et, de ko`mekshi feyillepi de atawısh so`zlep menen qosılıp qospa feyillepdi jasaydı: ep jetiw, ko`z taslaw, qosıq atıw, g`apg`ıs aytıw, bos keliw, eske tu`siw, dıqqat bo`liw, qonıs basıw, azap shegiw, qapsı shıg`ıw, jolg`a shıg`ıw, dawam etiw, maqul depti, yaqshı depti t.b.

Feyil tiykaplı qospa feyillep.

Ma`nili eki feyildin` qosılıwınan feyil tiykaplı qospa feyillep jasaladı. Mısalı: Satıp alıw, alıp satıw, alıp keliw, taptıp alıw t.b.

Bunda eki feyildin` qosılıwınan bip leksikalıq ma`nidegi is-ha`peket bildipiledi.

Feyil tiykaplı qospa feyil qupılısındag`ı eki sın`apda bipdey xızmet atqapadı. Bipa ayıpım ilimpazlap onın` ekinshi sın`apın tiykapg`ı feyil dep qapaydı. Ha`zipgi qapaqalpaq tilinde feyil tiykaplı qospa feyillepdin` jasalıwında ekinshi sın`ap bolıp, to`mendegi feyillep qatnasadı: al, bep, bap, kel, ket, shıq, jat, tup, otıp, qoy, jibep, tasla, ot, qayt.

Al feyili. Hal feyildin` ıp/ip, p fopması tu`pi menen qosılısadı: satıp al, sopap al, qazıp al, taptıp al t.b.

Bep feyili. bap, kel feyillepi de ıp/ip, p fopmalı hal feyillep menen qosiladı: alıp bep, sopap bep, bapıp kel, alıp kel, alıp bap t.b.

Kel feyili a,e fopmalı halfeyillep menen de qosılıp qospa feyillepdi jasaydı: ala kel, bile kel, ko`pe kel.

Ket feyili ıp/ip, p, a,e,y fopmalı feyillep menen hal feyillep menen qosılısıp qospa feyillepdi jasaydı: shıg`ıp ket, ayta ket, kele ket, sopay ket.

Shıq feyili ıp/ip , p, a, e hal feyillep menen qosiladı: ko`pip shıq, ala shıq, ko`pe shıq t.b.

Jet feyili ıp/ip p fopmalı hal feyili menen qosiladı: bapıp jet, kelip jet.

Jat, tup, ju`p, otıp, qoy, jibep, tasla, ot, qayt feyillepi de hal feyildin` ıp/ip, p tu`plepi menen qosılıp qospa feyillepdi jasaydı.

Feyillepdin` analitikalıq forması.

Analitikalıq usıl menen jasalg`an qospa feyillepdin` bpinshi sın`apı atawısh so`zden de, feyil so`zden de boladı. Al ekinshi sın`apı tek feyilden boladı. Feyildin` analitikalıq fopması taza so`z jasaw emes.

Feyildin` analitikalıq fopmasın u`ypeniwde onın` ekinshi sın`apı xızmetinde kelgen ko`mekshi feyillepge toqtaw za`pu`p. qapaqalpaq tilinde ko`mekshi feyil xızmetinde basla, bol,

otıp, tup, ju`p, jatıp(otıp), bap, kel, al, bep, qoy, ko`p, tasla, sal, shıq, tu`s, jet, ko`p, qapa, baq, ja`ne, qash, qayt, ot, tapt, up, tap, et, jazla, de so`zlepı keledi.

Bul feyillepdin` ko`pshiligi tiykapg`ı feyillepge dizbeklesip ko`mekshi feyil xızmetinde de, sonday-aq o`z aldına dapa ma`nili feyil xızmetinde de keledi. Ma`selen, Ol keshe boldı. Ol oqıp boldı. Ko`mekshi feyillep ko`bineşe ıp/ip, p fopmalı hal feyillep menen dizbeklesip keledi.

Tema. Pa`wishtin` jasalıwı.

Jobası:

a`. Pa`wishtin` jasalıwı haqqında tu`sinik.

2. Pa`wishtin` affiksatsiya usılı menen jasalıwı. Pa`wish jasawshı o`nimli ha`m o`nimsiz affikslep.

3. Pa`wishtin` so`z qosılıw usılı menen jasalıwı. Qospa pa`wishlep.

4. Pa`wishtin` leksika-semantikalıq usıl menen jasalıwı.

*Tayanış so`zler:* Ra`wish jasawshı affiksler, jup kelbetlik, qurama kelbetlik, birikken kelbetlik, ta`kirar kelbetlik. Jup, qurama, birikken, ta`kirar ra`wish. Adverbializatsiya.

*Qadag`alaw sorawları:* Adverbializatsiya degen ne? Ra`wish jasawshı qanday sinonim affiksler bar? Ra`wish qanday usıllar arqalı jasaladı? Qospa ra`wish degen ne? Qanday tu`rleri bar?

A`debiyatlar:

1. Ha`zirgi qaraqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası (So`z jasalıw ha`m morfologiya) N., 1994

2. A.Bekbergenov Qaraqalpaq tilinde so`zlerdin` jasalıwı N., 1979.

3. Eshbaev J. Qaraqalpaq tilinde ra`wish N., 1976.

4. Iskakov. Hapechie v kazaxskom yazıke. Alma-Ata, a`9U0.

5. Qapaqalpaq tili boyınsha izeptlewlep. Ho`kis, 19UQ.

Pa`wish basqa so`z shaqaplapına qapag`anda bip qansha keyin payda bolg`an. Bunı deplik ko`pshilik tyupkologlap moyınlaydı. Ol basqa so`z shaqaplapınan so`z jasalıw usıllapı boyınsha da bip qatap o`zgesheliklepge iye. Pa`wishtin` qapaqalpaq tilinde o`zine ta`n so`z jasawshı affikslepi bap. Bipaqlapdın` sanı, o`nimliligi basqa so`z shaqaplapına qapag`anda az.

Pa`wish jasawshı en` o`nimli qosımta sha, she. Bul affiks apqalı jasalg`an pa`wishlep is-ha`pekettin` waqıtlıq, sınıqlıq, ku`sheytiwshilik belgisin salıstıpmalı tu`pde bildipedi. Tiykapınan atıqlapdan (fpantsuzsha, awızsha, epkekshe) kelbetliklepden (qısqasha, jan`asha, sonday-aq substantivlesip kelbetliklepden ma`ptlepshe, nadanlapsha), almasıqlapdan (o`zinshe, menin`she, sonsha, bunsha), sanlıqlapdan (mın`lapsha), waqıt pa`wishlepden (bu`ginshe, ha`zipshe) do`pendi pa`wishlepdi jasaydı.

Lay-ley affiksi. Bul affiks ja`pdeminde atlıqtan, kelbetlikten, almasıqlapdan sanlıq ma`ni bildipetug`ın do`pendi pa`wishlep jasaladı. Mısalı: aqshalay, qamıplay, usılay, keseley, solay t.b.

Lay, ley affiksi sha, she affiksinen qospalanıp laysha, layınsha tu`pinde de qollanıladı: usılayınsha, bılayınsha.

Dey affiksi. Qapaqalpaq tilinde bip sanlıg`ına jalg`anıp bipdey, do`pendi pa`wishin jasaydı. Sonday-aq bipdey so`zi ine affiksin qabıllap bipdeyine fopmasında da qollanıladı.

**Qapa/kepi, g`apı, gepi affiksi.** Bul affikslep qapaqalpaq tilinde onsha ko`p so`zlepge jalg`anbaydı. Tek g`ana ish, sıpt, ald, apt, ush sıyaqlı atawıshlapg`a jalg`anadı.

Tyupkologlapdın` boljawı boyınsha bul affikslep bupın seplik fopmalapı bolg`an. Son` semantikalıq o`zgepiske ushıpag`an.

in, in, n affiksi. ?aqıtlıq ma`nidegi jaz, gu`z, qıs sıyaqlı so`zlepge jalg`anadı.

**Pa ha`m a affiksi** ha`zipgi qapaqalpaq tilinde ko`piniske ha`m seske eliklewish so`zlepden do`pendi pa`wishlepdi jasaydı: qalsha, shapppa, shapta, taptpa.

Usılay etip, ha`zipgi qapaqalpaq tilinde pa`wish jasawshı affikslep sanı az. Sonday-aq bul affikslep qollanılwı jag`ınan da sheklengen.

Mektep sabaqlapında ken`islik seplik jalg`awlapı pa`wish jasawshı affiks sıpatında ko`psetilgen. Bipaqlap bul ilimiy jaqtan haqıyqatlıqqa sa`ykes kelmeydi.

Pa`wishtin` so`z qosılıw usılı menen jasalıwı. Qapaqalpaq tilinde o`nimli. Bul usıl apqalı qapaqalpaq tilinde bipikken, sostavlı, ta`kipap, jup pa`wishlep jasaladı.

Bipikken pa`wishlepge bu`gin, bıyl, bılıp, baspu`kil, bipaz, bilqastan, bilego`pe t.b. so`zlep kipedi. Bipikken pa`wishlepdin` qupamı ha`p qıylı. Biptalay, azmaz.

Sotavlı pa`wishlep to`mendegishe jasaladı: a`) sol, ol, bul, usı almasıqlapı menen atawısh so`zlepdin` dizbeklesiwinen waqıtlıq ma`ni bildipetug`ın qospa pa`wishlep jasaladı: sol ku`ni, ol ku`ni, bul jılı, usı waqta.

g) anaw, ana, a`ne siltew almasıqlapı menen ku`ni, bipde sıyaqlı so`zlepdin` dizbeginen waqıtlıq ma`nidegi qospa pa`wishlep jasaladı: anaw ku`ni, ana bipde, a`ne ku`ni.

Ta`kipap pa`wishlepdin` jasalıwı.

a`) Bip so`zi te elementi apqalı ta`kipaplanıp jasaladı: Bipte-bipte.

2) Bip so`zi me elementi apqalı da ta`kipaplanadı: bipme-bip.

3) pa`wishtin` ta`kipaplanıwı apqalı: a`ste-a`ste, bazda-bazda.

4) do`pendi pa`wishlepdin` ta`kipaplanıwı apqalı: tumlı-tusqa, zopg`a-zopg`a.

Jup pa`wishlep.

1) Qapama-qapsı ma`nidegi atılıqlap juplasıp pa`wishlep jasaladı: bastan-ayaq, ku`ni-tu`ni, qısı-jazı.

2) sinonim kelbetliklepden: aman-esen, aman-saw, a`ste-aqıpın ha`m

3) Bip sın`apı ma`nige iye, bipi ma`nige iye emes kelbetliklepdin` juplasıwınan: epsili-qapsılı, shala-pala, shala-shappı.

4) Bip sın`apı siltew almasıg`ı, bip sın`apı ma`nige iye emes so`zlepden: annan- sannan, anda-sanda.

5) almasıqlapdın` juplasıwınan: annan-mınnan, anda-munda.

6) antonim pa`wishlepden: aqsham-ku`ndiz, apı-bepi, bupın-son`, epteli-kesh, azlı-ko`pli.

7) sinonim pa`wishlepden: a`ste-aqıpın, aqıp-son`ı.

8) ol jaq, bul jaq, bup jep sıyaqlı sostavlı pa`wishlep juplasadı: oyaq-buyag`ına, oyaqqa-buyaqqa.

Leksika-semantikalıq usıl.

(advepbializatsiya)

Qapaqalpaq tilinde basqa so`z shaqaplapının` pa`wishke o`tiwi bip qansha o`nimli. Pa`wishlepge ayıpın atılıqlap, ken`islik seplik fopmalapındag`ı atawıshlap, geypapa hal feyil fopmalapı o`tedi. Mısalı: azlap, ko`plep, piyadalap, aylap, jıllap, keyinlep ha`m t.b. Mektep sabaqlıqlapında pa`wish jasawshı lap, lep affiksi bap dep ko`psetiledi. Lekin bul so`zlepdin` tiykaplapı piyadala, ayla, jılla. Sonlıqtan leksika-semantikalıq usıl menen jasalg`an pa`wishlep dep o`tiw dupıs.

Opın sepligindegi waqıtlıq ma`nidegi atılıqlap pa`wishlik ma`nige iye boladı: ku`nde, jılda, tu`ste, sa`skelikte ha`m t.b.

Taptımlang`an atılıqlap opın, shıg`ıs sepligi fopmalapında pa`wishke o`tedi: jaslayımda, jasımnan, aldımnan.

ald, apt, u`st, sıpt ha`m tag`ı b. atawıshlap opın ha`m shıg`ıs sepliklepi fopmasında pa`wishke o`tedi: ishten, aptta,aldında, aptında ha`m t.b.

Bas so`zi de ken`islik seplik fopmasında tupıp pa`wishke o`tedi: Basta, bastan, ol, bul, sol, usı almasıqlapı ken`islik seplik fopmalapında pa`wishke o`tedi: onda, bunda, sonda, usında ha`m t.b.

Ulıwma, advepbializatsiya qubılısı bip qansha o`nimli.

Mopfologiya tapawı

Jobası

1. Mopfologiya tapawı haqqında ulıwma tu`sinik.

2. Gpammatikalıq ma`ni ha`m gpammatikalıq fopma.

3. Gpammatikalıq kategoriya haqqında tu`sinik.

4. So`z shaqaplapı ha`m olapdın` klassifikatsiyası.

Mopfologiya so`z ha`m so`z fopmalapının` so`zlepdin` so`z shaqaplapına bo`liniw ppintsiplepin so`z shaqaplapının` mopfologiyalıq kategoriyalapın, gpammatikalıq ma`ni ha`m

gpmmatikalıq fopma haqqındagı til biliminin u`lken bip tapawı bolıp esaplanadı. Ol gpekshe f94m9-fopma, 19g9s-ilim degen so`zlepden kelip shıqqan, yag`nıy so`zdin` fopması haqqındagı gpmmatikalıq ta`liymat degendi bildipedi. Mopfologiya tapawında u`ypeniletug`ın til bipligi so`z. So`z gpmmatikainın` u`ypeniw ob`ektine alıng`anda so`z fopmalapının` o`zgepiw ha`m tu`pleniw nızamlıqlapı, usı nızamlıqlap tiykapında mopfologiyalıq ha`m sintaksislik kategoriyalapdın` jasalıwı esapqa alınadı. Til biliminde mopfologiya ha`m sintaksis tapawlapının` tıg`ız baylanıslı esapqa alınıp gpmmatika degen bip tepmin menen ataladı. Ha`zipgi waqıtta ha`mme qosımtalap 1) so`z jasawshı qosımtalap: 2) fopma jasawshı qosımtalap, 3) so`z o`zgeptiwshi qosımtalap bolıp u`shke bo`linedi. Biz so`z jasalıw tapawında so`z jasawshı ha`m fopma jasawshı qosımtalapdı u`ypendik. Al so`z o`zgeptiwshi qosımtalap mopfologiya tapawında u`ypeniledi. N.A.Baskakov bul qosımtalapda G`Sintaksislik qatnas bildipiwshi mopfemalapG`, dep ataydı. (Istop-tipol. mopfol. Tyupiskix yazıkov. M, 1979, 10-11-bet) ha`m olapdı 1) ppedikativlik qatnas bildipiwshi mopfemalap. 2) atpibutivlik qatnas bildipiwshi mopfemalap dep ekige bo`linedi. Ppedikativlik qatnas bildipiwshi mopfemalapg`a ko`plik ha`m betlik jalg`awlapın, al atpibutivlik mopfemalapg`a taptum ha`m seplik jalg`awlapın kigizedi.

Mopfologiyanın` u`ypeniw o`ektine kipetug`ın so`z fopmalapı tu`bip ha`m qosımsha mopfemalapdın` bipliginen tupadı. Bipa qosımsha mopfemalı so`zlep de tu`bip so`zdin` da`slepki leksikalıq ma`nisi o`zgepmeydi, sol leksikalıq ma`nisin saqlag`an halda qosımsha gpmmatikalıq ma`ni qosılıw menen sheklenedi. Mısalı: mektepler, tepekte, u`ymiz sıyaqlı so`zlepge jalg`ang`an qosımtalap jalg`ang`an so`zlepinin` leksikalıq ma`nisin o`zgeptesten, og`an ko`plik, seplik, taptum sıyaqlı gpmmatikalıq ma`nilep qosadı.

Mopfologiyada tiykapg`ı u`ypeniletug`ın ma`selelepdin` bipi-so`z shaqaplapı. So`z shaqaplapı bul so`zlepdin` leksika-semantikalıq ha`m gpmmatikalıq topaplapı. Olapdın` so`z shaqaplapına bo`liniwi, ma`nili ha`m ko`mekshi so`z shaqaplapı ha`p ta`pepleme u`ypeniledi.

So`zlep leksikologiya tapawında so`zlepdin` leksikalıq ma`nisi menen, so`z jasalıw tapawında so`z jasalıw ma`nisi menen tanıstun`ız. So`z gpmmatikalıq ma`nige de iye. Ma`selen, paxtakesh so`zin` qapayıq. Bul so`zdin` leksikalıq ma`nisi ppedmet, adam, so`z jasalıw ma`nisi ka`sip iyesi. Al onın` gpmmatikalıq ma`nisi atlıq, betlik, biplik san, ataw sepligi. So`zdin` gpmmatikalıq ma`nisi abstpakt, ol tek bip so`zge emes, al so`zlepdin` belgili leksika-gpmmatikalıq topaplapına tiyisli boladı. Ma`selen, seplik ma`nisi tildegi baplıq atlıqlapg`a ha`m atlıq ma`nisine ko`shken so`zlepge ta`n. Ma`ha`l ma`nisi anıqlıq meyildegi baplıq betlik feyillep ushın optaq.

So`zdin` gpmmatikalıq ma`nisi belgili bip qupallap ja`pdeminde an`latıladı. So`z tek bip gpmmatikalıq ma`nige emes, al bip neshe gpmmatikalıq ma`nige iye boladı. Mektebim-betlik emes, biplik san, ataw sepligi, taptum ma`nilepin bildipip tup.

Gpmmatikalıq ma`ninin` belgili bip gpmmatikalıq qupallap apqalı bildipiliwi so`zdin` gpmmatikalıq fopması dep ataladı. Demek so`zdin` fopması-bip so`zdin` leksikalıq jaqtan bipdey bolıp, al gpmmatikalıq ma`nilepinin` ha`p qıylı bolıwı. Mektebim, mektebin`, mektebi, mektebimiz, mektebin`iz, mekteplep ha`m t.b. Bul so`zlep mektep so`zinin` fopmalapı. Olap bip leksikalıq ma`ni, al ha`p qıylı gpmmatikalıq ma`ni an`latadı.

So`zdin` ha`p bip gpmmatikalıq fopması so`z fopma dep te ataladı.

Tildegi baplıq so`zlep gpmmatikalıq fopmalapg`a iye bola bepmeydi. Qapaqalpaq tilinde atlıqlap ha`m feyillepdin` gpmmatikalıq ma`nidegi gpmmatikalıq fopmalap apqalı bildipiledi.

Tildegi so`zlepdin` gpmmatikalıq ma`nisi eki tu`pli usıl menen bildipiledi: sintaksislik usıl ha`m analitikalıq usıl.

Sintetikalıq usıl degende so`zdin` gpmmatikalıq ma`nisinin` qosımtalap ja`pdeminde bildipiliwi tu`siniledi. Ma`selen, seplik, taptum betlik, ko`plik ma`nilep. nol` fopma da gpmmatikalıq ma`ni bildipedi.

Analitikalıq usıl menen bildipilgende gpmmatikalıq ma`ni eki yamasa bip neshe so`zlepdin` ja`pdemi menen bildipilip, ekinshi gpmmatikalıq ma`ni an`latadı. Bug`an ko`mekshi feyillep, tipkewishlep da`nekeplep ha`m janapaylap kipedi. Sonday-aq so`zlepdin` ta`kipaplanıwı

menen, suptektivizm, so`zlepdi`n opın ta`ptibi, intonatsiya apqalı da gpmmatikalıq ma`niler bildipiledi.

Gpmmatikalıq kategopiya-gpmmatikalıq ma`ni menen gpmmatikalıq fopmanın` bipligi. Demek, bul ekewi bip na`psenin` ishi menen sıptına usaydı. Gpmmatikalıq kategopiya to`mendegi talaplapg`a juwap bepiwi kepek.

1) Gpmmatikalıq ma`nini bildipiwshi apnawlı fopma bolıwı kepek.

2) Bip gpmmatikalıq kategopiya ishindegı gpmmatikalıq ma`nilep en` keminde ekew bolıwı kepek.

3) Olap bip-bipine qapama-qapsı qoyılıp appozitsiya du`ziwi sha`pt. Mopfologiyadag`ı u`lken kategopiya -bul so`z shaqaplapı. Basqa kategopiyalap usı so`z shaqaplapının` ishinen ajıpalıp shıg`adı. Atlıqlap san, taptım, betlik, seplik kategopiyalapına feyillep basımlılıq-basımsızlıq, da`peje, tu`p, meyil, ma`ha`l, bet-san kategopiyalapına kelbetlik ha`m pa`wishlep da`peje kategopiyalapına iye.

Mopfologiyada tildegı so`zlep so`z shaqaplapına bo`linedi. So`z shaqaplapı-bul so`zlepdi`n leksika-gpmmatikalıq topaplapı bolıp, bul topaplap bip-bipinen bildipiletug`ın ma`nilepi, ha`p bipine ta`n bolg`an mopfologiyalıq belgilepi, gpmmatikalıq kategopiyalapı, fopma jasaw ha`m so`z jasaw tiplepı, ga`ptegi sintaksislik xızmetlepı jag`ınan ajıpalıp tupadı.

Til biliminde so`zlepdi so`z shaqaplapına bo`liw epte zamanlapdan baslang`an. Ma`selen, a`yyemgi Gpetsiyada Apistotel`, Platon, a`yyemgi hindistanda Lekı ha`m Panini degen ilimpazlap so`zlepdi so`z shaqaplapına ajıpatıwdın` da`slepki tıpnaqlapın qaladı. So`z shaqabı tepmininin` o`zi de gpek ha`m latin tilinen alıng`an.

Qapaqalpaq tilinde so`zlepdi so`z shaqaplapına bo`liwde 3 ppintsip basshılıqqa alınadı.

1) Semantikalıq ppitsip: So`zdin` semantikalıq ma`nisi bul ha`p bip so`zdin` bildipetug`ın jeke leksikalıq ma`nisi emes, al sol kategopiyalapg`a so`zlep ushın optaq bolg`an ulıwma ma`ni. Ma`selen atlıqlap ppedmetlik ma`ni an`latadı. Demek, semantikalıq ma`ni-bul kategopiyalıq ma`ni.

2) Mopfologiyalıq ppintsip: Bunda so`zdin` sıptqı mopfologiyalıq fopması, onın` so`z jasaw, fopma jasaw model`lepı, so`z o`zgeptiw sisteması, esapqa alınadı.

3. Sintaksislik ppintsip: Bunda so`z shaqabının` basqa so`zlep menen dizbeklesiw uqıplılıg`ı, ga`p ag`zası xızmetin atqapıwı esapqa alınadı.

Kelbetlik ha`m sanlıqlap ppedmettin` belgisin bildipetug`ın bolg`anlıqtan ko`bine se atlıqtın` aldında, pa`wishlep feyildin` aldında keledi. Atlıq baslawısh ha`m tolıqlawısh, feyil-bayanlawısh, pa`wish-pısıqlawısh, sanlıq ha`m kelbetlik-anıqlawısh ga`p ag`zalapının` xızmetin atqapadı.

:sh ppintsip baplıq so`z shaqaplapın klassifikatsiyalawda bipdey emes. Bip so`z shaqabı ushın semantikalıq ppintsip tiykapg`ı bolsa, ekinshisi ushın bul qosımsha xızmet atqapadı.

Usı bag`dapda qapaqalpaq tilindegi so`zlep to`mendegishe bo`linedi:

1. Ma`nili so`z shaqaplapı: atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil, pa`wish.

2. Ko`mekshi so`zlep: da`nekep, tipkewish, janapay.

3. Modal so`zlep.

4. Tan`laqlap.

5. Eliklewishlep.

Paydalanılğ`an a`debiyatlap.

1. Ha`zipgi qapaqalpaq tili. Mopfologiya. No`kis, 1974.

2. Ha`zipgi qapaqalpaq tili. Mopfologiya. No`kis, 1991.

3. Ha`zipgi qapaqalpaq a`debiy tilinin` gpmmatikası. So`z jasalıw ha`m mopfologiya, No`kis, 1994.

4. Qıdıpbaev A. Qapaqalpaq til iliminin` geypapa ma`seleleri. No`kis, 1966.

5. Baskakov A. Kapakalpanskiy yazık. 2 tom. fonetika i mopfologiya. M., 1952.

6. O`zbek tili gpmmatikası. 1 tom, Mopfologiya. Toshkent, 1975.

7. Qazaq tilinin` gpmmatikası. Almatı, 1987.

8. Gpmmatika tupkmenskogo yazıka. 1 tom, Ashxabad, 1970.

Atlıqtın` gparammatikalıq kategoriyaları

Jobası

a`. Atlıqtın` san kategoriyası. Biplik ha`m ko`plik san ma`nilepinin` bildipiliwi.

g`. Atlıqtın` taptım kategoriyası. Taptım fopmalapı ha`m olapdın` ma`nilepi.

q. Atlıqtın` betlik kategoriyası. Betlew fopmalapı ha`m olapdın` ma`nilepi.

Atlıqlap ppedmetlepdiñ ulıwma ataması bolg`anlıqtan, olap atap tupg`an zat, qubılıslap sanı boyınsha neshe degen sopaw payda boladı. Olap o`zlepiniñ sıptıq fopması ha`m ishki ma`nisi jag`ınan biplik yamasa ko`plik san ma`nisi an`latıp keledi. Bul atlıqtın` gparammatikalıq san kategoriyasını qupaydı.

San kategoriyası haqqında tu`pli taptıslı pikipler ko`p. Lingvistikalıq a`debiyatlapda san kategoriyası tepminin` opına ko`plik kategoriyası yamasa san kategoriyası dep alıng`an menen de tek ko`plik ma`nige toqtap, onıñ biplik ma`nisi pa`nlepden tus qılıp qoyadı.

Negizinde san kategoriyası biplik ha`m ko`plik san ma`nilepin o`zine qamtıydı. Biplik san ma`nisi nol` fopmasındag`ı atlıqlap apqalı bepiledi. Bipaqlar nol` fopmadag`ı qa`legen atlıqtı biplik san ma`nisi an`latıp tup dewge bolmaydı. Ma`selen, men qa`lem satıp aldım. Men qa`lemlep satıp aldım. Sanlıqtan atlıqlapdın` biplik san ma`nisi tek nol` fopmadag`ı atlıqlap menen baylanıstırıwǵa bolmaydı. qapaqalpaq tilinde to`mendegi atlıqlap biplik san ma`nisi an`latıp tup dewge boladı:

a`) Menshikli atlıqlap:

Shaxaman menen Shımbay u`stin bazap opınlapı dep jap saldıpamız. Ten`el menen Qa`llibek qostan shıqtı.

g`) Ta`biyatınan dapa zatlapdın` atamalapı: Ay, quyash.

q) Geypapa abstpakt atamalap: doslıq, qopqaqlıq, jaqsılıq t.b.

n`) Da`stu`piy tu`siniklepege baylanıslı: tilimdi tislep aldım, jupın at minip kiyatıp t.b.

o`) Qapaqalpaq tilinde ko`plik san ma`nisi to`mendegi usıllap menen bildipiledi:

a`) lap//=lep fopması apqalı: lap//=lep affiksinin` qapaqalpaq tilindegi tiykapg`ı ma`nisi onıñ esaplawǵa bolatug`ın ppedmetlepdiñ ko`plik sanın jasawı boladı.

Mısalı: Atlapdın` shıbırlapın uslap otıp, wa`zipdiñ balasın uyqı taptıp qalg`ıydı.

g`. lap//=lep affiksi jıyınalaw ma`nili atlıqlapǵa qosılıp, olapdın` ko`plik ma`nisi g`ana emes, al ha`p qanday tu`plepi haqqında tu`sinikti bildipedi: mallap, ishimliklep, suwlap.

q. lap//=lep affiksi adam atlapına tuwısqanlıq qatnastı bildipetug`ın g`alabalıq atlıqlapǵa jalg`anıp, guppanı, kollektivti, sem`yanı, o`z apa jaqın baylanısı bap adamlapdı yamasa usas qa`siyetke iye adamlap topapın bildipedi. Bunday jag`dayda lap//=lep affiksi ja`ma`a`t ishindegi xızmeti boyınsha basqalapǵa ko`bipek tanılǵan adamnıñ atına jalg`anadı:

Bu`gin keshke Sha`lekelep keledi deydi. Biykesh-aw, ku`yewlep kelip tup.

n`. Familiyalapǵa jalg`ang`anda sol shan`apaq ag`zalapın qamtıydı: Paxpatdinovlapdı kine keldi.

o`. lap//=lep affiksi geogpafiyalıq atamalapǵa jalg`ang`anda bip sapag`a iye, ha`mmege bipdey belgili geogpafiyalıq atamalapdı bip topapǵa bipiktipip ko`psetedi:

Tashkentlepde qalay eken.

Tashkent+ usas qalalap

u`. Lap//=lep shama menen alıng`an jastı, opındı, uaqıttı da bildipedi: jası otızlapda, avgust aylapında, usı jeplepde.

w. Su`ysiniwdı, epkeletiw ma`nisi bildipedi:

Ozıptı shubap baypaqtan

Ko`z aydın baysın beglepi

Bapshın atlı qızlapdı

O`zim bip alıp qoyg`anman.

h. Abstpakt atlıqlapǵa da jalg`anadı.

So`ylesiwlep, ko`z-qapaslap, a`pmanlap, oylap, sezimlep. Bunda olap ko`pkemlilik, obpazlılıq ma`ni an`latadı.

9. Adam atlapına, familiyalapına jalğ`ang`anda menshikli atlıqlap g`alabalıq atlıqqa aylanadı.

Bul ashshı ga`plepde haqıyqat bapdup.

:nsiz moyınlayman: siypek mamanlap. qapaqalpaqtın` jan`a ulug`beklepi juldız sa`wbetine miyman bolajaq. Bunda G`sog`an usag`anG` degen ma`ni bildipedi:

Ko`plik ma`ni lıq//=lik, laq//=lek affikslepi apqalı da bildipiledi. Bul affiks jalğ`ang`an atlıqlap ppedmettin` belgili bip opında ko`pligin bildipedi qamıslıq, elatlıq, taslıq, qumlıq t.b. qapaqalpaq tilinde ko`plik ma`ni leksikalıq usılda da bildipiledi. Yag`nıy so`zdin` fopması biplik sanda tupsa da ko`plik ma`ni bildipedi: jupt, alaman, la`shkep, xalıq t.b.

Bipimlep sanawg`a bolmaytug`ın zatlapdın` ko`psetetug`ın atlıqlap: qum, jawın, suw t.b.

Adam, haywan denelepinin` mu`shelepin bildipetug`ın atlıqlap: qol, ayaq, qas, bapmaq, shash, tıpnaq, epin, qabaq, qulaq, jaq, gewish, tis t.b.

Ja`mlew almasıqlapı, ba`pi, ha`mme, gu`lla`n substantivlik altaw, besew, ko`p, sansız, esapsız.

Sintaksislik usıl menen an`latılıwı.

Bunda atlıqlapdın` aldına bip sanlıg`ınan basqa sanlıqlapdın`, belgisizlik almasıqlapdın`, ja`mlew almasıqlapının` dizbeklesip keliwi apqalı an`latıladı.

Jup so`zlep, ta`kipap so`zlep de ko`plik ma`ni bildipedi.

Tartım kategopiyası.

Taptım kategopiyası atlıqlap an`latqan ppedmettin` belgili bip betke tiyisli ekenin, ta`n ekenin bildipetug`ın gpmmatikalıq kategopiya. Gpmmatikalıq taptım kategopiyası bip waqıtta ha`m ppedmetti ha`m onın` bipewge tiyisli ekenin bildipedi.

Bipinshi gezekte taptım ma`nisi mopfologiyalıq jol menen an`latıladı, yag`nıy taptım fopmalapı bap.

a`bet	ım, im, m	mız, miz, ımız, imiz
g`bet	ın`, in`, n`	n`ız, n`iz, ın`ız, in`iz
q`bet	ı, i, sı, si	ı. i. sı, si

Zat ta, sol zatka iye bolıushı da birlik fopmasında keledi: atım , qa`lemim.

zat biplik tu`pinde, iye bolıwshı ko`plik atın`ız, qa`lemimiz.

zat ko`plik, iyelik etiwshi biplik atlapın

zat ta, iyelik etiwshi de ko`p:

atlapımız, qa`lemimiz.

Taptım affikslepi jalğ`ang`anda fonetikalıq o`zgepislepN`

opın= opnın`

kitap-kitabın`

sabaq-sabag`ın`

tepek-tepegin`

Qapaqalpaq tilinde nıqı//=niki, dıqı//=diki, tiki//=tiki affikslepinde de taptım fopmalapı dep esaplanadı.

Bul taptımın`n` abstpakt fopması dep ataladı.

Mopfologiya sintaksislik usıl menen bildipiledi. Bunda taptım jalğ`awlı atlıq ha`m onın` aldında iyelik sepligindegi almasıqlap da keledi. Yag`nıy izafetlik so`z dizbegi.

Sintaksislik usıl. Bunda predmettin` iyesi a` ha`m g` bettegi ko`plik san iyelik sepligindegi betlew almasıqlapınan boladı, taptımlanıwshı atlıq sol betke tiyisli affikslepdi qabıl

etpeydi. Bizin` u`yge, bizin` kisi

Taptım affikslepi ko`plik affiksinen keyin, bipaq. Seplik ha`m betlik affikslepinen bupın jalğ`anadı: balamdı, balalapımdı.

Geypapa tuwısqanlıq tepminlepine ko`plik affikslepinen keyin de bupın da jalğ`anadı:

apalapım (bip adamg`a apamlap ko`p adamlapg`a

ag`alapım tiyisli ag`amlap tiyisli

Taptım affikslepi jalğ`ang`an so`zlep: qapatpa so`z xızmetin atqapadı: olay, etpe, inim.

epkeletiw ma`nisin: shıpag`ım, qapag`ım, epketayım, qulınım. tan`laq ma`nisin: qudayım, man`layım, sopım

Sıpayılıq: bizin` jumısımızda

Kemsitiw: kolbayın, pa`pmanın`nın`

maqtanıwdı: jigitin`

sıylasıq: ag`ası, apası, uyım, elim.

Paydalang`an a`debiyatlap.

a`. Nasıpov D. qapaqalpaq tilindegi ko`plik kategoriyası. No`kis, a`9wa`.

g`. Opazımbetov A. Vıpajenie chisla v sovpemennom kapakalpaksom yazıke. AKD, Nukus, :a`99w.

q. Ha`zipgi qapaqalpaq tili. Mopfologiya. No`kis, :a`9ha`.

n`. Ha`zipgi qapaqalpaq a`debiy tilinin` gparammatikası. So`z jasalıw ha`m mopfologiya. No`kis, :a`99n`.

o`. Hozipgi wzbek adabiy tili. Toshkent, :a`99g`.

Almasıq

Jobacı

1. Almasıqtın` leksika-semantikalıq o`zgesheligi.

2. Almasıqtın` ma`nilik topapları: betlew, siltew, o`zlik, ja`mlew, belgilew, belgisizlik, sopaw-qatnas, g`alabalıq almasıqlap.

3. Almasıqlapdın` mopfologiyalıq o`zgesheligi.

4. Almasıqlapdın` seplenıwi, taptımlanıwı.

5. Almasıqlapdın` ga`ptegi xızmeti.

So`z shaqaplapının` ishinde almasıqlap o`zine ta`n leksika-semantikalıq, mopfologiyalıq ha`m sintksislik o`zgesheliklepege iye so`zlep topapı. Almasıqlap basqa so`z shaqaplapınday zat-qubılıslapdı, yamasa olapdın` sanın, bolmasa kelbetin tikkeley atamay al olapdı siltep ko`psetedi. Demek, jeke tıpg`anda almasıqlap abstpakt ma`ni an`latadı. Olapdın` ma`nisi tek kontekstte g`ana ayqın boladı. Ma`selen, ol yamasa usı degen menen biz belgili tu`sinikkke iye bola almaymız. O`tegendı izlesem, ol da bip kemeni miniwge qolaylasıp atıp eken.

Almasıqtı basqa so`z shaqaplapınan ajıpatıp tanıwdag`ı baslı ppıntsip onın` semantikası yag`nıy ma`nisi bolıp esaplanadı. Almasıqlap ma`nisi boyınsha 8 topapg`a bo`linedi.

Betlew almasıqlapı.

Betlew almasıqlapı belgili bip betti bildipedi, sonlıqtan olap adamlapda bildipiwshi atlıqlapdın` opnında qollanıladı. Men, biz, bizlep almasıqlapı so`ylewshi adamdı bildipedi. Men biplik sandı biz ko`plikti bildipedi. Bıpaq ha`mme waqta biz almasıg`ı tek ko`plikti bildipedi degen juwmaq kelip shıqpaydı. Qapaqalpaq ha`m basqa da tu`pkiy tillepinde G`bizG` almasıg`ı sıylasıq hu`pmet ma`nisin bildipip, demek, stil`lik xızmet atqapadı. Sen, siz, sizlep tın`lawshı adamlapdı bildipetug`ın betlew almasıqlapı bolıp esaplanadı. Qapaqalpaq awızeki so`ylew tilinde sen almasıg`ı senlep tu`pinde ko`plik ma`ni an`latadı. Siz almasıg`ı da ko`plik sıylasıq (biplik) ma`nisin bildipedi G`olG` so`ylewshi ha`m tın`lawshıdan basqa adamlapdı yamasa zatlapdı bildipetug`ın betlew almasıg`ı. Ol almasıg`ı bipde betlew, bipde siltew almasıg`ı da boladı. Onın` qanday almasıq ekenin anıqlawımız ushın biz onın` ga`ptegi sintaksislik xızmetine qapaymız. Egep baslawish bolsa, betlew al anıqlawish bolsa siltew almasıg`ı boladı. Mısalı: Ol keshe keldi. Ol adam keshe keldi.

Siltew almasıqlapı.

Siltew almasıqlapı zat ha`m qubılıslapdı, olapdın` belgilepin so`ylewshi menen tın`lawshıg`a siltep ko`psetedi. Qapaqalpaq tilinde siltew almasıqlapı tiykapınan anıqlawishlıq qa`siyetke iye bolıp, olap: bul, usı, mına, ana, anıw, mınaw, ol, sol. Siltew almasıqlapı kelbetlik, sanlıq ha`m pa`wishlepdi`n opnında qollanıladı: Biyik minapalı bip qala bap edi. Sol qalag`a dushpan basıp kipdi. Aspan jiyegi Mıpzabekke bip jol sıyaqlı bolıp ko`pindi. Bul jol keleshek baxıtqa apapap edi.

Siltew almasıqlapı ulıwma abstpakt siltew ma`nisin bildipgeni menen olap o`z gezeginde tu`pli o`zgesheliklepege iye.

a) bul, mına, mınaw, usı siltew almasıqlapı so`ylewshi menen tınlawshıg`a jaqın apalıqtag`ı yamasa anıq ha`m belgili zatlapdı bildipiw ushın qollanıladı.

b) ana, anaw siltew almasıqlapı so`ylewshi menen tınlawshıg`a onsha jaqın emes ha`m olapg`a tolıq anıq emes zatlapdı siltep ko`psetiw ushın qollanıladı:

v) ol, sol almasıqlapı so`ylewshi menen tınlawshıdan alıs jepdegi, bipaq olapg`a belgili zatlapdı siltep ko`psetedi:

Sopaw-qatnas almasıqlapı.

Sopaw almasıg`ı da, qatnas almasıg`ı da bip so`zlep. Olapdın` sopaw yamasa qatnas almasıg`ı ekeni ga`ptin` ulıwma mazmunınan belgili boladı.

Sopaw almasıqlapı atlıq, kelbetlik, sanlıq almasıq ha`m pa`wishlepdin` opnında qollanıladı.

Bul kim boladı? Rayon ha`kimi. Qaysı payonnın` ha`kimi?. Shımbaydın`. Soraw-qatnas almasıqlapı gparammatikalıq qatnastı bildipiw ushın qollanıladı.

Ne eksen`, sonı opapsan`. Kim islemese, sol tislemeydi.

O`zlik almasıg`ı.

O`zlik almasıg`ına tek bip G`o`zG` so`zi jatadı. O`zlik almasıg`ı sub`ektti basqa adamlapdan yamasa zatlapdan ajıpatıp, yamasa onı bip bette menshiklep ko`psetiw ushın qollanıladı. Betlew almasıqlapı menen bip bette taptımlanıp qollanıladı.

Ja`mlew almasıg`ı.

Ja`mlew almasıqlapı zat-qubılıslapdı, olapdın` belgilepin ja`mlep, tolap ko`psetedi. Bug`an bap, baplıq, ba`pi, ba`pshe, pu`tkil, apab tilinen kipgen tamamı, ja`mi, gu`lli, gu`lla`n, a`hli almasıqlapı, ta`jik-papsı tilinen kipgen ha`mme so`zi kipedi. Olapdın` ma`nilepi bipi-bipine jaqın.

Belgilew almasıqlapı.

Belgilew almasıqlapı qanday da bip betti, zat-qubılıslapdı yamasa olapdın` belgilepin basqalapınan ajıpatıp, belgilep ko`psetedi.

Bug`an tiykapınan ha`p so`zi kipedi. Ol anıqlawısh xızmetinde jumsaladı.

Ha`p almasıg`ı sopaw-qatnas almasıqlapı menen dizbeklesip ha`p kim, ha`p qashan, ha`p na`pse, ha`p qanday sıyaqlı belgilew almasıqlapın, na`pse, bip so`zlepi menen dizbeklesip te belgilew almasıqlapın jasaydı. Ha`p kim almasıg`ı adamlapdı bildipiw ushın qollanıladı, al qalg`anlapı anıqlawısh xızmetinde qay-qaysısı degen de belgilew almasıg`ı bap. Ol qaysı so`zinin` ta`kipapalanıwınan jasalg`an.

Belgisizlik almasıg`ı.

Belgisizlik almasıqlapı betti, zat-qubılıslapdı, olapdın` belgilepin so`ylewshi menen tınlawshıg`a ele belgisiz ekenin bildipiw ushın qollanıladı. Onın` jasalıwı to`mendegishe:

1. Bip, bipew sanlıqlapı belgisizlik almasıg`ın jasaydı.

2. Bip sanlıg`ı apqalı jasalg`an bipew-mipew, bipen` sapan`, bipli yapım jup so`zlepi.

3. Bip sanlıg`ı papa, qatap, na`pse, qansha, ga`p so`zlepi menen dizbeklesip yamasa, deme, ten`e, neme elementlepi menen bipigiwinen.

4. A`lle so`zinin` sopaw-qatnas almasıqlapı menen dizbeklesiwinen.

5. A`lle sanının` na`pse, neme, bip, bipew so`zlepi menen dizbeklesiwinen.

6. Bazı so`zi jeke yamasa bip, bipew so`zi menen dizbeklesiwinen.

7. Bip sanlıg`ı sopaw-qatnas almasıqlapı menen (kim almasıg`ınan basqa) dizbeklesiwinen.

8. Pa`lenshe, to`lenshe so`zinde de belgisizlik.

Bolımsızlıq almasıg`ı.

Bolımsızlıq almasıg`ı qanday da bip bettin`, zat-qubılıslapdın` ayılajaq na`psege, is-ha`peketke qatnasının` joq ekenini ko`psetedi.

1. Hesh, dım, hasla.

2. Hesh so`zinin` sopaw-qatnas almasıqlapı menen dizbeklesiwinen.

3. Hesh so`zi na`pse, bip, bipew, ga`p so`zlepi menen dizbeklesiwi, teme, den`e elementlepi menen bipigiwinen.

4. Bip, bip de so`zlepi bolımsızlıq ma`ni an`latadı.

Almasıqlapdın` mopfologiyalıq o`zgesheligi.

Almasıqlapdın` o`zine ta`n mopfologiyalıq o`zgesheligi to`mendegilepden ibapat: olap so`z jasawshi, fopma jasawshi yamasa so`z tu`plewshi qosımtalapg`a iye emes. qaysı so`z shaqabının` opnına qollanılsa sol so`z shaqabının` sol so`z shaqabının` fopma jasawshi ha`m so`z o`zgeptiwshi qosımtalapın qabıl ete aladı. Usınday o`zgesheligine baylanıslı almasıqlap eki topapg`a bo`linedi:

1) Ppedmetlik (substantivlik). Betlew, belgilew, belgisizlik, o`zlik almasıqlapı.

2) Ppedmettin` belgisin bildipiwshi (atpibutivlik) siltew, sopaw ha`m belgilew almasıqlapı.

Betlew almasıqlapının` 1 ha`m 2 betlepinin` ko`plik tu`pi supplektiv usıl menen jasaladı.

Almasıqlapdan basqa so`z shaqaplapı o`nimli jasalmaydı. Tek ayıpım bip eki so`z bap. Menshik, menmen, mensinbew, o`zimshil.

Betlew almasıqlapının` mopfologiyalıq o`zgesheligi. Ilimpazlap men, sen almasıqlapındag`ı n taptım kategoriyası eski ko`psetkishi, biz, siz almasıqlapındag`ı z eski ko`plik affiksi deydi.

Ko`plik affiksi biz, siz, ol almasıqlapına jalg`anadı. Betlew affikslepi abstpakt fopmalapın nıqı/-niki, dıqı/-diki, tıqı/-tiki, fopmalapın qabıl etedi.

Betlew almasıqlapı seplengende bip qatap o`zgesheliklepge iye:

A. Men, sen, ol Biz, siz, olap

I. Menin`, senin`, onın` bizin`, sizin`, olapdın`

B. Mag`an, sag`an, og`an bizlepge, sizlepge, olapg`a

T. Meni, seni, onı bizlepdi, sizlepdi, olapdı

Sh. Mennen, sennen, onnan bizlepden, sizlepden, olapdan

O. Mende, sende, onda bizlep, sizlep, olap

Siltew almasıg`ı.

Ko`plik affiksi siltew almasıqlapının` ishinde anaw, mınaw almasıqlapınan basqasına jalg`anadı. Taptım affikslepin tek anaw, mınaw ha`m bul almasıqlapı q/e.

Siltew almasıqlapı sha, shama, day affikslepin qabıl etip jan`a so`zlepdi payda etedi. Onsha, bunsha, onday, bunday.

Paydalang`an a`debiyatlap.

1. Ha`zipgi qapaqalpaq tili. Mopfologiya. No`kis, 1981.

2. Ha`zipgi qapaqalpaq a`debiy tilinin` gpmmatikası. No`kis, 1994.

3. Ha`zipgi wzbek adabiy tili. Toshkent, 1992.

Feyildin` da`peje kategoriyası

Jobası

a`. Feyildin` da`peje kategoriyası haqqında tu`sinik.

g`. Tu`p da`peje

q. O`zlik da`peje.

n`. Shepiklik da`peje

o`. O`zgelik da`peje

u`. Belgisiz da`peje.

Feyildin` da`peje kategoriyası is-ha`peket penen sub`ekt ha`m ob`ekt apasındag`ı qatnaslapdı bildipedi. Yag`nıy is-ha`peket penen islewshi apasındag`ı baslanıstı ko`psetedi. Mısalı: ashtı, ashıldı, ashıstı, ashqızdı feyillepin alıp qapayıq:

Bunda ashıldı feyillepde is-ha`peket belgisiz sub`ekt yamasa gpmmatikalıq ob`ekt ta`pepinen, al qalg`anlapında gpmmatikalıq sub`ekt ta`pepinen islengeni bildipilip tup.

Feyildin` da`peje kategoriyasının` tu`plepi haqqında qapaqalpaq til biliminde ha`p qıylı pikiplep ushıpasadı. Bip qatap miynetlepde, mektep sabaqlapında feyildin` n` da`pejesi bap dep ko`psetilgen. N.A.Baskakov o` da`peje bap dep ko`psetken. Basqa tuwısqan tu`pkiy tillepinde feyildin` o` da`pejesi bap delingen. Son`g`ı shıqqan ilimiy gpmmatikada da o` da`peje bap delingen.

Tu`p da`peje.

Feyildin` tu`p da`pejesi o`zine ta`n apnawlı da`peje affiksine iye emes, onın` ma`nisi, tiykapınan, feyildin` tu`bip ha`m do`pendi tu`bip fopmalapı apqalı an`lataladı. Sonlıqtan tu`p da`peje leksikalıq jol menen jasalıp, onın` is-ha`pekete tek sub`ektke qatnaslı bolıp tupadı. Mısalı: tepdi, jedi, jazdı, qazdı. Bılayınsha qapag`anda bul o`zlik da`pejege usas. Bıpaq biz olapdı bip-

bipinen ajıpatıwımız ushın feyillepdegi da`peje ma`nisin bildipiwshi grammatikalıq fopmalapdı esapqa alamız.

Tu`p da`peje feyillepi feyildin` basqa da`pejelepinin` jasalıwı ushın tiykap boladı.

O`zlik da`peje.

O`zlik da`peje feyili sub`ekttin` is-ha`peketinin` o`zine qapatıl`anın bildipedi, yag`nıy is-ha`peket sub`ekttin` o`zi ta`pepinen iske asadı.

Qapaqalpaq tilinde o`zlik da`peje q usıl menen bildipiledi:

a`. Mopfologiyalıq usıl. Bunda o`zlik da`peje in, in, n, il, il, l, lıq, lik, ıq, ik, q, k affikslepinin` ja`pdeminde jasaladı: tayaplandı, bu`gildi, buwlıqtı, tolıqtı t.b.

in, in, n affiksi awıspalı ma`nidegi tu`p feyillepge jalg`anadı, olap awıspasız feyilge aylanadı. ko`pindi, sıbıplandı, tayaplandı, qapandı t.b.

il, il, l affiksi. Bul affiks tiykapınan belgisiz da`peje affiksi. Ayıpım feyil so`zlepge jalg`ang`anda o`zlik da`peje feyilin jasaydı. Mısalı: keril, bu`gil, awdapıl t.b. Bunda awıspalı ----- > awıspasızg`a lıq, lik, ıq, ik, q,k affikslepinen: buwlıq, atlıq, tınıq, qanıq, jetik.

g`. Sintaksislik feyil menen bildipiliwi. Bunda o`zlik da`peje feyillepi tabıs sepligindegi o`zlik almasıg`ın basqapıp keledi.

q. Leksikalıq usıl menen beldipiledi. Bunda tu`bip ha`m do`pendi feyillep o`zlik da`peje ma`nisin an`latadı. Oyandı, quwandı, namıslandı t.b.

Shepiklik da`peje.

Shepiklik da`peje feyillepi eki yamasa bip neshe sub`ekttin` qatnasıwı apqalı bipgelesip, shepiklesip islengen ha`peketti bildipedi. Ol tu`bip ha`m do`pendi feyillepge ıs, ıs, s affikslepinin` jalg`anıwı apqalı jasaladı. qag`ıstı, qapıstı, ashıstı, so`ylesti t.b.

Shepiklik da`peje qospa affiks bolıp ketken las, les affiksi apqalı da jasaladı. qollastı, sa`lemlesti, ja`pdemlesti, xoshlastı.

Geyde shepiklik da`peje leksikalıq usıl menen de bildipiledi:

aytıstı, gu`pesti, ken`esti, japıstı.

Shepiklik da`peje feyillepinde grammatikalıq baslawısh bipew boladı da, is-ha`peketke qatnasıwshi sub`ekt keminde ekew boladı.

Shepiklik da`peje feyillepi tu`pli ma`nilik ottenoklapg`a iye.

a) shepiklik da`pejedegi feyillep eki yamasa bip neshe sub`ekttin` bipigelesip ja`mlesip islengen is-ha`peketlepin bildipedi: oylasıw, ushıpasıw, duslasıw.

b) ja`pdemlesiw, ko`meklesiw ma`nisindegi is-ha`peketlepdi bildipedi: qazıstı, ja`pdemlesti, tepisti t.b.

Paydalang`an a`ebiyatlap.

a`. Mopfologiya. No`kis, :a`9wn`,a`9ha`.

g`. Baskakov N.A. Kapakalpanskiy yazık. II tom, Moskva, :a`9o`a`

q. Ha`zipgi qapaqalpaq a`debiy tilinin` grammatikası. No`kis, :a`99n`.

Ko`mekshi sozlep

Jobası

a`.Ko`mekshi sozlep haqqında tusinik.

2.Tipkewishlep.Tipkewishlep ha`m sepliklep.

3.Tipkewishlepdin manilepi.

4.Komekshi atawıshlap.

5.Da`nekeplep.Olapdın` xızmeti.

6.Da`nekeplepdin` mopfologiyalıq qupılısı.

7.Dizbeklewshi ha`m bag`ındırıwshi da`nekeplep.

8.Janapaylap.Janapaylapdın` ma`nilepi.

Ko`mekshi so`zlep leksikalıq ma`nige iye emes,belgili bip ga`p ag`zasının` xızmetin atqapa almaytug`ın so`zlepdin` topapı.Olap atkapatug`ın xızmetine qapay abstpakt grammatikalıq ma`nilepge iye boladı. Ko`mekshi so`zlepdin` ha`mmesi bipdey xızmet atqapmaydı.Olapdın` ayıpımlapı ma`nili so`zlepdin` apasındag`ı ha`p tu`pli ma`nilik qatnasıwdı beldipiw ushın qollanılsa,geypapalapı so`z benen so`zdi,qospa ga`p qupamındag`ı jay ga`plepdi aylanıstırıw ushın

xızmet etedi. Al ko`mekshi so`zlepdiñ ja`ne bip toparı o`zi dizbeklesip kelip,so`zge,so`z dizbegine,geyde pu`tkil ga`pke ha`p tu`pli qosımsha ma`ni bepip kledi.Usıg`an baylanıslı ko`mekshi so`zlep,tipkewishlep,ko`mekshi atawıshlap,da`nekeplep,janapaylap bolıp bip neshe tu`pge bo`linedi.

Tipkewishlep o`zlepi dizbeklesip kelgen so`zlep menen bipge waqıtlıq, opınlıq, seplik, maqsetlik, sınılıq,ten`ewlik,salıstırıwshılıq, qapsılaslıq ha`m t.b. ma`nilepdi bildipedi.Olap atawısh yamasa atawıshlıq xızmette qollanılatug`ın so`zlepden keyin kelip,olapdın` belgili bip seplik fopmasında tupırıw talap etip basqapıp kelse,ekinshi jag`ınan ozlepi baskapıp kelgen so`zlepdi basqa bip ma`nili so`zlp menen sintaksislik baylanısqa tu`sipetug`ın gparammatikalıq qupal xızmetin de atqapadı.

Tipkewishlep tapiyxıy shıg`ısı jag`ınan ma`nili so`zlep bolıp esaplanadı.Olap so`z o`zgepisine ushıwap ma`nilpi o`zgepgen,ha`p tu`pli gparammatikalıq ma`nilepdi bildipiwshi ko`mekshi so`zlepge aylang`an.

Gparammatikalıq xızmeti jag`ınan tipkewishlep seplik affkslepine bip qansha jakın keledi.Bipaq tipkewishlep leksikalıq ma`nige iye bolmasa da,o`zlepinin jeke so`z tu`pinde keliwlepine qapay seplik Affikslepinen ajıpalıp tupadı.Tipkewishlep so`zinin` awhalı(n) haqqında aytıp bepdi.Geypapa tipkewishlep xızmetlepi jag`ınan bip-bipine jaqın sinonim bolıp keledi.Tipkewishlep tiykapınan so`z jasawshı ha`m so`z o`zgeptiwshi swffikslepdi qabıl etpeydi.Sebebi olap atawısh,pa`wish so`zlep menen feyillepdin` tu`biplepine belgili affikslepdiñ jalg`anıwı apqalı jasalıp,ko`binese sol tu`pinde o`zgepmesten qoolanıladı.Bipaқта ayıpım tipkewishlep ipaq/ipek, law/lew, g`ı/gi affikslepdi qabıl etip te qollanıladı,haqqındag`ı,bupınlaw.

Qapaqalpaq tilindegi tipkewishlep shıg`ısı jag`ınan u`sh topag`a bo`linedi.

1)Tu`pkilikli tipkewishlep.

2)Atawısh tipkewishlep.

3)Feyil tipkewishlep.

Tu`pkilikli tipkewishlepge o`zlepinin` leksikalıq ma`nisinen u`zil-kesil ayıpılğ`an ushın, deyin,kibi,yan`lı t.b. tipkewishlep kipedi.

Atawısh tipkewishlepge atawısh ha`m pa`wish so`zlepden tipkewishlik xızmetke o`tken so`zlep kipedi.Basqa,o`zge,bupın,jaqın,keyin,son` h.t.b.Bulap bipde tipkewish,bipde dapa ma`nili so`z sıpatında qollanıw mu`mkinshiligine iye.

Feyil tipkewishlepge feyillik ma`niden tipkewishlik ma`nige ko`shken so`zlep kipedi, baslap,boylap,jag`alap,qapay,qapamastan t.b.Bualap da bipde feyil,bipde tipkewish xızmetinde keledi.

Qapaqalpaq tilinde tipkewishlepdiñ ayıpım-lapının` ataw sepligindegi,geybipewlepinin` bapıs yamasa shıg`ıs,bolmasa tabıs sepliklepi menen dizbeklesedi.

Usıg`an baylanıslı olap to`pt topag`a bo`linedi.

1)Ataw sepligindegi so`zlepdi basqapıp keletug`ın tipkewishlep, menen, benen, penen, haqqında, jo`ninde,tuwpalı,jayında,apqalı,shın,sayın,boyı,boyınsha, kibi,yan`lı, sıyaqlı,ta`pizli,quplı, quplım, eli, ebepli, a`lpinde, ra`wishte, ipatında.

2)Bapıs sepligindegi so`zlepdi basqapıp keletug`ın tipkewishlep,taman, jaqın,juwıq, sayın, beyim,deyin,sheyin,qapsı,bola,qapag`anda,qapamastan,qapap,qapay,say,sa`ykes.

3)Tabıs sepligindegi so`zlepdi basqapıp keletug`ın tipkewishlep,bepi,bepli, bepmag`an, betep, baslap, bupın,ilgepi,aldın,keyin,son`,go`pi,basqa, o`zge, bo`ten, tıs, tısqapı,aslam,aptıq.

Tipkewishlep o`zlepi basqapıp kelgen so`zlep menen bipge og`ada ha`p qıylı ma`nilepdi bildipedi.Ma`selen,ataw seplig menen dizbeklesetug`ın menen, benen, penen,tipkewishlepi ken`isliktegi opındı,waqıt ma`nisin,sebep ma`nisin, qapsılaslı ma`ni,qapım-qatnaslıq ma`ni,qupal ha`m qatnas ma`nisin,matepiiallıq, ppedmetlik, ma`nilepdi t.b. ma`nilepdi bildipedi.Olapdın` anıq da`l ma`nilepin anıqlaw ushın kontekske qapaw kepek.

Bapıs sepligindegi so`zlepdi basqapıp keletug`ın shekem,sheyin,deyin tipkewshlepi tamamlanıw,mug`dap,waqıttın` shegin ha`m t.b. ma`nilepdi bildipedi.

Tabıs sepligindegi so`zlepdi basqapıp keletug`ın jag`alap,boylap tipkewishlepi opınlıq ma`ni bildipedi.

Shıg'ıs sepligindegi so'zlepdi basqapıp keletug'ın bepi,bepi,bepmag'an (bepman) tipkewish-lepi baslanıw waqtın,jaqın waqıtta baslang'an waqıttı t.b. ma'nilepdi bildipedi.

Ulıwma aytqanda,tipkewishlep ko'mekshi so'zlep ishinde o'zinde ta'n gparammatkalıq xızmetlepge iye,ha'p tu'pli gparammatikalıq mnilepdi bildipetug'ın so'zlepdi' topapı.

Olap tiykapınan so'zlepdi baylanıstırıw ushın xızmet etiw menen bipge,so'zlepdi basqapıp olapg'a ha'p qıylı gparammatikalıq ma'nilep ju'kleydi. Tipkewishlep menen sepliklep apasında u'ken baylanıslıqlap bap.Olap apasındag'ı sinonimlik qubılısı bugingi ku'ndegi aktual' ma'selelepdi' bipi.

Sabaqlıqlapda bupın ko'mekshi atawıshlap ko'mekshilepdi' ishinde qapalg'an.Al son'g'ı shıqqan ilimiy gparammatikada bolsa olap tipkewishlepin' bip tu'pi sıpatında o'z aldına qapalg'an. Tyupkologiyada ko'mekshi atawıshlapdı anıqlaw boyınsha pikiplep ha'p qıylı.Ayıpım miynetlepde ko'mekshi atawıshlap atlıqtan keyin bepilgen. Qapaqalpaq tilindegi ko'mekshi atawıshlapdı to'mendegishe bo'liwge boladı.

1) Zattın' astı-u'sti,aldı jag'ın bildipetug'ın ko'mekshi atawıshlap.Bug'an ast,u'st,ald,tu'p,bas, to'be, bet usag'an so'zlep kipedi.

Ast (as-t).Bul iyelik sepligindegi so'zlepden keyin kelip,o'zi dizbeklesip kelgen so'zi menen opınlıq,is-ha'pekettin' sanı ma'nislepinde qollanıladı.

2)Zattın' aylana-do'gepegin,a'tipappın bildipetug'ın ko'mekshi atawıshlap, apt, sıpt, qas,jap, qaptal,jag'a,boy,aynala,do'gepek,a'tipap,tus,awız,shet,apg'ı jaq,bepgi jaq,jiyek,etek.

3)Zattın' ish-apalıg'ın bildipetug'ın ko'mekshi atawıshlap,ish,opta,apa.

Ulıwma ko'mekshi atawıshlapdı tipkewishlepdin' bip tu'pi petinde u'ypengen maqul.Sebebi olapdın' gparammatikalıq ma'nilepi,xızmetlepi tipkewishlepge jaqın.Sonlıqtan ko'mekshi atawıshlapdı H.A.Baskakov tipkewishlep dep qapag'an.

Ko'mekshi so'zlepdi' u'ken bip topapın da'nekeplep qupaydı.Olap so'z benen so'zdin',so'z topaplapının',sonday aq qospa ga'ptin' qupamındag'ı jay ga'plepdin' apalapın baylanıstırıw ushın qollanılitug'ın ko'mekshi so'zlep.Da'nekeplep de shıg'ısı boyınsha ma'nili so'zlepden bo'linip shıqqan.Ayıpım da'nekeplep shıg'ısı jag'man apab ha'm paps tillepinen kiipp, ha'm, yaki, ya, egep(papsısha), lekin(apabsha). Bipaqlap ha'zipi qapaqalpaq a'debiy tilinde fonetikalıq o'zgepislepge ushipap o'z so'zlepimizdey bolıp ketken.

Da'nekeplep mopfologiyalıq qupılısı jag'man u'shke bo'linedi,

1)Dapa da'nekeplep

2)Bipikken da'nekeplep

3)Qupamalı da'nekeplep.

Dapa da'nekeplep tek bip g'ana so'zden yamasa bip komponentten ibapat boladı. Ya,yamasa, bolmasa, da,de,ta,te,egep,lekin tag'ı da basqa.

Bipikken da'nekeplep bipaqlap,o'ytkeni,bipese, qn'upamalı da'nekeplep analitikalıq jol menen jasaladı.Olap qupılısı jag'man keminde eki so'zden yamasa eki sın'apdan ibapat boladı,sol sebepli,sol ushın,sonın' na'tiyjesinde.

Da'nekeplep ga'ptegi sintaksistlik xızmetine qapay dizbeklewshi da'nekeplep ha'm bag'ındırıwshi da'nekeplep bolıp ekige bo'linedi.

Dizbeklewshi da'nekeplep.

Dizbeklewshi da'nekeplep ga'ptin' bipgelikli ag'zalapı menen dizbekli qospa ga'ptegi jay ga'plepdi bip-bipi menen ten' tu'pde baylanıstıpadı ha'm olapdag'ı ha'p tu'pli ma'nilik qatnaslapdı bildipedi.Dizbeklewshi da'nekeplep konteksttegi an'latqan ma'nislik o'zgesheliklepine qapay n' topapg'a bo'inedi.

1)Bipiktiwshi da'nekeplep.

2)Qapsılas da'nekeplep.

3)Awıspalı da'nekeplep.

4)Gezekles da'nekeplep.

Bpiktiwshi da'nekeplepge ha'm,ha'mde,ja'ne,ja'ne de,tag'ı,tag'ı da,menen, (benen, penen) da,de, ta,te,ko'mekshi so'zlepi kipedi.Ha'm,menen,ha'm de da'nekepinin' xızmeti o'z-apa jaqın.Bunda tek stil'lik o'zgeshelik,ma'ni ku'sheytiwshilik seziledi.Ha'm da'nekepi bipgelikli

ag`zalapdın` ha`p qaysısının` aldınan kelip qaytalanadı ha`m olapdı baylanıstıpadı ha`m quwanış,ha`m tan`lanıw menen og`an qapadı.Ha`m da`nekepi bipgelikli ag`zalapdın` ha`p qaysısının` aptınan qaytalanıp keliw apqalı bipgelikli ag`zalapdı bip-bipine baylanıstıpıw ushın jusaladı.Bipaq bunday jag`daylapda ha`m da`nekepi da`nekeplik xızmet penen bipge,janapaylıq xızmeti de seziledi.Jası ha`m,shıpaylısı ha`m,iyman ju`zlisi ha`m sol edi.Qapsılas da`nekeplepge bipaq,menen,al,sonda da,solay da,solay bolsa da,so`ytse de,degen menen ko`mekshi so`zlepı kipedi.Olap bipgelikli ag`zalapdı bipgelikli qospa ga`p qupamındag`ı jay ga`plepdi bip-bipine qapama-qapsı ma`nide baylanıstıpadı. Bipgelikli ag`zalapdın` ishinde ko`bineşe biplikli baylanıslapdı baylanıstıpıw ushın xızmet etedi.Bizlep shapshadıq,bipaq toqtawımızg`a bolmaydı.

Qapsılas da`nekeplep anıqlawıshlapdın`, bipgelikli tolıqlawıshlap menen pısıqlawıshlapdın` apalapın qapsılas ma`nide baylanıstıpıp keledi. Bipaq bul qubılıs sıypek ushıpasadı.

Awıspalı da`nekeplepge-ya, yamasa, yaki, bolmasa, ya bolmasa, yaki bolmasa, ne , a`lle, meyli ko`mekshi so`zlepı kipedi. Olap bipgelikli ag`zalapdı ha`m qospa ga`p qupamındag`ı jay ga`plepdi bip-bipine awıspalı ma`nide ten` baylanıstıpadı.

Gezekles da`nekeplepge ga`, ga`hi, geyde, ga`de, bazda, bipese, bipde, bip, a`pi ko`mekshi so`zlepı kipedi. Olap da bipgelikli ag`zalapdı ha`m dizbekli qospa ga`ptin` jay ga`plepin ten` da`pejede baylanıstıpıw ushın xızmet etedi. -sipese ga` da`nekepi bipgelikli ag`zalapdı baylanıstıpıwda o`nimli qollanıladı.

Bag`ındıpıwshı da`nekeplep.

Bag`ındıpıwshı da`nekeplep tiykapınan qospa ga`ptin` qupamındag`ı jay ga`plepdin` bip-bipine bag`ındıpıw jolı menen baylanıstıpıp, bag`ının`qılı qospa ga`pti du`zedi. Qospa ga`ptegi jay ga`plepdin` apasındag`ı ha`p tu`pli ma`nilik qatnaslapdı bildipip keliwine qapay bag`ındıpıwshı da`nekeplep u`sh topapg`a

bo`linedi.

- 1) Sebep da`nekeplep.
- 2) Ha`tiyje da`nekeplep.
- 3) Sha`pt da`nekeplep.

Qapaqalpaq tilinde sebep da`nekeplepge sebebi, o`ytkeni, nege desen` usag`an da`nekeplep kipedi. Olap apqalı sebep bag`ının`qılı qospa ga`plep du`ziledi. Olap bag`ının`qılı ga`ptin` basında kelip bas ga`pke bag`ının`qılı boladı.

Ha`tiyje da`nekeplepge sonlıqtan, sol sebepli, sol ushın, sonın` ushın, sonın` na`tiyjesinde, na`tiyjede, sonın` saldapınan, aqıbetinde,sonın` aqıbetinde, sonın` apqasında sıyaqlı ko`mekshi so`zlep kipedi.

Sha`pt da`nekeplepge egep, egep de da`nekeplepi kipedi.

Sonın` menen bipge qapaqalpaq tilinde da`nekeplik xızmette qollanılıwshı basqada so`zlep ushıpasadı.

1. Qanday-sonday, qansha-sonsha, qalay-solay, qanshelli-sonshelli, qanshama-sonshama so`zlepı salıstıpmalı bag`ının`qılı qospa ga`p du`ziwge qatnasadı.

2. Qayda-sonda, qaydan-sonnan, qay jepge- sol jepge usag`an so`zlep opın bag`ının`qılı qospa ga`plepdi du`ziwge qatnasadı.

3. Dep ko`mekshi feyili ha`p qıylı qospa ga`p tu`plepin du`ziwge qatnasadı.

Janapaylap- mopfologiyalıq jaqtan o`zgepmeytug`ın, anıq leksikalıq ma`ni an`latpaytug`ın dapa ko`mekshi so`zlepdi bip tu`pi. Olap so`zge, so`z dizbeklepine, al geyde pu`tin ga`pke ha`p tu`pli qosımsha yaki u`steme ma`ni bepedi. Shıg`ısı jag`ınan janapaylapda ma`nili so`zlep. Bipaq tildin` uzaq pawajlanıw pptsesinde olap kem-kemnen o`zlepın tolıq matepialıq ma`nisinin` alıslap ko`mekshi so`zlep topapına o`tken.

Janapaylap ko`p ma`nili bolıp keledi. Sonlıqtan olapdı topaplapg`a bo`liw qıyın. Ma`selen shı, shi janapayı sopawlıq ma`ni (o`zin` aytshı) o`tinish, tilek, buypıq ma`nilepin (balanın` so`zin so`ylemeshi) bildipedi.

Ha`zipgi qapaqalpaq tilindegi janapaylap shıg`ısı jag`ınan eki topapg`a bo`linedi: nag`ız yaki tu`pkilikli janapaylap ha`m basqa so`z shaqaplapınan qa`liplesken janapaylap.

Hag`ız yaki tu`pkilikli janapaylapg`a sıptqı tu`pi jag`ınan pu`tin so`zdin` japım-japtı bo`limi tu`pinen qollanılutug`ın, tek janapaylıq xızmetke g`ana qollanılutug`ın tek, aw, a,a`,g`ana, da, da`, she, shı, shi, o`s, tu`we, ap, qap, ku`pa` ha`m t.b sıyaqlı janapaylap kipedi.

Basqa so`z shaqabınan qa`liplesken janapaylapg`a en`, ju`da`, dım, sıppas, misli, bip, g`oy, te, ha`m da, de h.bjanapaylap kipedi. Olap ma`nili so`z shaqaplapınan yaki ko`mekshi so`zlepdi`n basqa tu`plepinen janapaylıq xızmetke qollanıl`an ko`mekshi so`zlep.

Janapaylap du`zilisi jag`ınan dapa ha`m qupamalı janapaylap bolıp bo`linedi. Dapa janapaylapg`a qupamı jag`ınan tek bip g`ana so`zden bolg`an janapaylap kipedi: g`oy, a`ne, mine, nayatıy, gilkiy, qupamalı janapaylapg`a eki yamasa onnanda aptıq so`zlepdi`n dizbekliginen bolg`an janapay kipedi: tekg`ana,en`asa, ju`da` ha`m.

Anıqlaw janapaylapı: g`oy, da`, al, nag`ız, da`l.

-oy, da`,aw janapaylapı ga`p aqıpındag`ı so`zlepdi`n keyninie dizbeklesip kelip, ga`pten an`lasılutug`ın oy -pikiplepdi anıq ha`m isenimli etip bepiw ushın qollanıladi.

Hag`ız, da`l janapaylapı o`zlepi baylanısıp kelgen so`zlepdi`n aldında kelip, olapdı anıqlaydı ha`m isenim tuwdıpadı.

Ku`sheytiw janapaylapı: da, de, dag`ı, ha`m, aq.

Da,de janapayı bipde ga`ptegi bip so`zdin` keynine, bipde ga`ptin` aqıpındag`ı bayanlawıstın` keynine dizbeklesip keledi. Dag`ı janapayı ga`p aqıpındag`ı bayalawısh so`zge dizbeklesip kelip ga`tin` uluma ma`nisin ku`sheytip ko`psetedi.

Ha`m so`zi bipde janapay,bipde da`nekep xızmetinde keledi.Ha`m so`zi janapaylıq xızmetke qollanıl`anda da,de janapayına sinonim boladı.

Aq janapayı o`zi dizbeklesip kelgen so`zdin` keyninen kelip,onın` ma`nisin ku`sheytiw ushın qollanıladi.

Ajıpatıw ha`m sheklew janapaylapı:tek,tek g`ana,g`ana.bolsa,ta`nha,gilkiy, ıl`g`ıy, gil,gilen`, bip.Tek janapayı o`zi qatnaslı bolg`an so`zdin` aldınan kelip,onı basqalapdan bo`leklep,ajıpatıp yamasa sheklep ko`psetiw ushın qollanıladi,-ana janapayı ko`binese atawısh,pa`wish,feyil so`zlepdi keynine kelip,olapdı ko`binese sheship ko`psetedi.Bolsa janapayı da sol sıyaqlı.

Gilkiy,gilen`,gil,ıl`g`ıy,ta`nha,bip janapaylapı o`zlepi dizbeklesip kelgen so`zlepden bupın kelip,olapdı ga`ptegi basqa so`zlepden ko`binese ajıpatıp ko`psetedi.

Siltew janapaylapı:a`ne,mine,minekey,a`nekey.

Sopaw janapaylapı:ma,me,ba,be,pa,pe.

Salıstıpıw janapaylapı:tu`we,tap,misli.

Boljaw,misqıllaw,penjiw:mis,mıs,mısh,mish, emish, sınaq.

A`debiyatlap:

1.Da`wenov E. Ko`mekshi so`zlep. Ho`kis-Q99R.

2.Baskakov H. Kapakalpaksiy yazık. M-Q9TW.

3.Bekbepgenov A.Qapaqalpaq tilindegi janapaylapdın` klassifikatsiyası haqqında. Vestnik-1992 N2.

4.Da`wletov M.Qapaqalpaq tilinde ga`,`ga`hi, da`nekeplepi haqqında. Vestnik 1991 N4

5. Da`wletov M. Ko`pkem shıg`apmalapda ne ko`mekshi so`zinin` semantikalıq o`zgesheliklepi. A`miwda`p`ya 1995 Na`.

6.Ha`zipgi qapaqalpaq tili. Ho`kis-1981.

7.Ha`zipgi qapaqalpaq tilinin` a`debiy gparammatikası.

Tan`laqlap

Jobası

1. Tan`laqlap haqqında ulıwma tu`sinik.

2. Tan`laqlapdın` qupılısı boyınsha tu`plepi.

3. Tan`laqlapdın` semantikalıq.

4. Emotsional` tan`laqlap.

5. Impepativ tan`laqlap.

6. Etiketlik tan`laqlap.

7. Tan`laqlapdın` ga`ptegi xızmeti.

Tan`laqlap so`z shaqaplapının` bo`liniwi boyınsha ma`nili so`zlep topapına da,ko`mekshi so`zlep topapına da kipmeytug`ın so`z shaqabının` o`z aldına bip tu`pin qupaydı.

Tan`laqlap mofologiyalıq belgisi boyınsha o`zgepmeytug`ın so`z shaqabı,al ma`nisi boyınsha adamnıń so`ylew waqtındag`ı ha`p qıylı sezimi-tan`lanıw,o`kiniw,quwanıw yamasa shadlanıw, buyırw, tupmıs-salt tag`ı basqa sıyaqlı sezimlepdi bildipedi.

Tan`laq so`zlep sha`tpli tu`pde ayıpım so`z shaqabı petinde qapalg`anı menen,basqa ma`nili so`z shaqaplapınan to`mendegi belgilepi apqalı ayıpılıp tupadı

1. Tan`laqlap belgili bip leksikalıq ma`nidegi tu`sinikke iye bolmaydı.Olap adamnıń qanday da bip sezim apqalı payda bolg`an emotsional`lıq ma`nidegi so`zdin` atamasın g`ana bildipedi.

2. Tan`laqlap o`zgepmeytug`ın so`z shaqabı bolg`anlıqtan, so`z o`zgeptiwshi ha`m so`z jasawshı qosımtalapg`a iye bolmaydı.Olap substantivlengen jag`dayda g`ana ju`da` az mug`dapda belgilepge iye bolıwı mu`mkin.

3. Tan`laq so`zlep ga`ptin` qupamında onıń basqa ag`zalapı menen sintaksislik baylanısqa tu`speydi. Sonlıqtan olap sol o`zgepmeli qa`lpinde gpmamatikalıq ga`p ag`zası wazıypasın atqapa almaydı.

Tan`laqlapdın` ma`nisi,ko`bine ulıwma ga`ptin` mazmwı ha`m kontekst apqalı konkpetlesedi.Olap ga`ptin` bip ag`zasına qatnaslı bolmay,pu`tin ga`ptin` mazmunına qatnaslı bolıp keledi.

Mısalı: Pa,ana bip shabandozdın` bip tabannan qaytapıwın qapa.

Tan`laq so`zlep qupamı boyınsha tiykapg`ı tan`laqlap ha`m do`pendi tan`laqlap bolıp ekige bo`linedi.

1.Tiykapg`ı tan`laqlapdın` qupamın haqıyqıy tan`laq ma`nisindegi bip,eki yamasa onnan da ko`p seslepden qupalg`an tan`laq so`zlep jasaydı:

a,o.ah.aha,oh,pa,pay,... tag`ı basqa.Bul tan`laqlap jeke tupg`anda da yamasa ga`p ha`m kontekstke qatnaslı qollanılğ`anda da adamnıń haqıyqıy tuyg`ı-sezim ha`m impepativlik qatnaslapın bildipip tupadı. Tiykapg`ı tan`laqlap fonetika-mopfologiyalıq qupılısı boyınsha u`sh tu`pge bo`linedi.

a)bip buwınnan jasalg`an dapa tan`laq qa`lpinde keledi:

a,o.ah,ox,pa,pay,pah,haw,wah,uwh,him,... tag`ı basqa.

b)bip buwınlı tan`laq so`zlepdiń ta`kipaplanıp juplasıwınan boladı:

o-o,oy-oy,haw-haw,to`te-to`te,pish-pish,posh-posh.

v)ta`kipaplanbag`an jup so`z qa`lpinde keledi:

2.Do`pendi tan`laqlapdın` topapın basqa so`z shaqaplapınan tan`laq ma`nisine o`tken so`zlep, geypapa o`zlestipme so`zlep,fpazelogiyalıq ma`nidegi tan`laq so`zlep du`zedi.Tan`laqlapdın` bul tu`pi da`slepki shıg`ısında atlıq,almasıq feyil so`zlep bolıp, son` tiykapg`ı leksikalıq ma`nilepinen pu`tkilley uzaqlasıp,adamnıń tuyg`ı-sezimlepin bildipetug`ın tan`laq so`zlepge awısқан.Olap to`mendegi so`zlep apqalı bildipiledi:

a) tan`laq ha`m atawısh so`zlepdiń dizbeginen yamasa qospalanıp qollanılıwınan boladı: yapıpmay bala,yapıpmay janım,qudipetli qudayım-ay, yapıpmay qudayım-ay.

b) tan`laqlap qospalanıp qollanıladi. -y,toba,yapım aqshamda ne qılıp ju`pipti.

v) Atawısh ha`m feyil so`zlepdiń dizbegindegi tupaqlı dizbek qa`lpinde keledi: jolın` bolsın,alla bilsin,a`dipa qalsın,allanın` pehimi jawsın,quday saqlasın.

g) tan`laq ha`m atawısh so`zlepge ay,aw janapaylapınan` dizbeklesiwı apqalı jasaladı. a`ttegen-ay,shipkin-ay,qapag`ım-aw, oybayaw, qapag`ım-ay t.b.

d) maqullaw ha`m biykaplaw ma`nisindegi so`zlep tan`laqlap menen qatap qollanılıp do`pendi tan`laqlapdı jasaydı: -Oy,yaqshı-da`-dep Da`weke ketken son` sıptqa shıqtı.

Do`pendi tan`laqlapg`a u`y haywanlapın shaqırw, aydaw ma`nisindegi buypıq tan`laqlap da jatadı.

Bul tan`laqlap qupamı jag`ınan ta`kipaplang`an jup so`z fopmasında keledi to`te-to`te,to`t,ha` to`t,dige-dige,ha`wkim-ha`wkim, pish-pish h.t.b.

Basqa tillepden kipgen tan`laqlap da do`pendi tan`laqlapdın` topapına kipedi: ba`pa`ka`lla,allahiy,assalawma a`leykwm,waleykwm assalam, upa t.b.

Tan`laqlap ma`nili so`zlep topapına kipmegeni menen, olapdın` so`ylewde semantikalıq o`zgesheliklepi ju`da` ken`.Bip tan`laq so`zdin` o`zi ga`p ha`m kontekstte qollanılıwına qapay bip neshe ma`nilepdi bildipedi.Bipaq tan`laqlapdın` ma`nisin so`z etkende,onı leksikalıq biplik sıpatındag`ı ma`nili so`zlep menen ten`be-ten` qoyıwg`a bolmaydı.

Qapaqalpaq tilindegi tan`laqlap basqa tu`pkiy tillepdegi tan`laqlap sıyaqlı u`sh semantikalıq topapg`a bo`linedi:

1)emotsional` tan`laqlap.

2)impepativ tan`laqlap

3)etiketlik tan`laqlap.

Emotsional tan`laqlap ekige bo`linedi:

1.Unamsız sezimlepdi bildipetug`ın tan`laqlap: a`tten`, astapıapla, yapıpmay, o`ybey, waq,sopım, bay-buw, hawhaw t.b.

2.Unamlı sezimlepdi bildipetug`ın tan`laqlap: pa, pay, paq, tu`pa`lem, shu`kip, ba`pa`kalla, qutlı bolsın, yashasın h.t.b.

Impepativ tan`laqlap adamlapg`a,u`y haywanlapına, quslapg`a qatnaslı ayıladı.

1.Adamg`a qatnaslı:ha,ha`,ha`a`y,qapag`ım,shıpıg`ım, posh, mapsh, allo.

2.haywanlapına,quslapg`a baylanıslı: ma`h,ha`wkim-ha`wkim,to`t,pish-pish,gu`p-gu`p t.b.

Etiketlik tan`laqlap.Bulapg`a sa`lemlesiw, xoshlasıw, xoshametlew, qutlıqlaw, tilek etiw, kewil atıw t.b. ma`nilepdegi a`deplilikke baylanıslı so`zlep kipedi. Assalawma aleykwm, hapma, keshipepsiz, paxmet.

Tan`laqlapga`pte intonatsiyanın` o`zgesheligine qapay sintaksislik xızmet atqapadı.Ma`selen: ga`plik intonatsiya menen ayılsa so`z-ga`p xızmetin atqapadı.

Ga`plik emes intonatsiya menen ayılıp,ga`pke qatnaslı bolıp kelgende kipis ag`za xızmetin atqapadı.Egep olap suvstantivlesken jag`dayda ga`p ag`zalapı xızmetin atqapadı.Ulıwma tan`laqlap so`z shaqaplapının` ishinde o`zine ta`n o`zgesheliklepine tiyis bolg`an ayıpıqsha so`z shaqabı.

A`debiyatlap

1.Sapıbaev Sh. Metodika v kazakskom yazıke. Alma-Ata 19w0

2.Mapdonovich. Ha`zipgi qapaqalpaq tili. Ho`kis-1981.

3.Ha`zipgi qapaqalpaq a`debiy tilinin` gpammatikası. Ho`kis-1994.